Crkva Usorska: Apostolsko naslijeđe i borba za identitet u sjevernoj Bosni

Uvod
1.1. Cilj i metodologija istraživanja
1.2. Geopolitički i kulturni kontekst Usore u antici i srednjem vijeku
1.3. Teza: Ispitivanje mogućih kontinuiteta regionalnih kršćanskih tradicija između kasne antike i srednjovjekovne Usore te njihovog odnosa prema širim crkvenim strukturama

Zemlja Usora – Geografija i rana historija
2.1. Geografski okvir: Rijeke, močvare i granice prema antičkim izvorima
2.2. Ilirski Breuci: Ratničko-stočarski identitet i rimska okupacija
2.3. Romanizacija i otpor: Planinski enklavi kao zaštita autohtonih običaja

Rimski Ilirik i infrastruktura kao temelj kršćanstva
3.1. Rimske ceste i naselja u Usori: Urbate, Ad Basante, Marsonija
3.2. Arheološki nalazi: Keramika, opeke i tragovi trgovačkih putova
3.3. Rimska naselja u usorskoj dolini

Apostolsko kršćanstvo u Panoniji i Usori
4.1. Apostol Pavao u Iliriku: Legende i historijski tragovi
4.2. Sirmijum kao metropola: Biskup Andronik i Poslanica Rimljanima
4.3. Ranokršćanska zajednice u Usori
4.4. Dioklecijanovi progoni i mučenici: Sv. Irinej i Dimitrije (Sirmijski) Solunski

Kršćanske zajednice Panonije između Rima i Carigrada
5.1. Nikejski sabor i recepcija njegovih odluka u panonskom prostoru
5.2. Arijanski raskol i dominacija Sirmijuma u 4. vijeku
5.3. Uništenje sirmijske bazilike i preinaka sv. Dimitrija u "solunskog" sveca
5.4. Titula Dominus Metropolitanus i gubitak autonomije

Propast Rimskog carstva i borba za očuvanje identiteta
6.1. Gotski, Hunski i Avarski upadi: Kolaps gradskih centara
6.2. Ruralizacija i preživljavanje kršćanskih zajednica u planinama
6.3. Vlasi i pitanje kontinuiteta romaniziranog stanovništva: Transhumantna stočarstva i autonomija

Srednjovjekovna Usora između katoličanstva i pravoslavlja
7.1. Bizantski i franjevački utjecaji nakon 9. vijeka
7.2. Mađarska okupacija i Jajačka banovina: Prelazak pod Rimsku kuriju

Arheologija i historiografija – dokazi i kontroverze
8.1. Analiza ranokršćanska lokaliteta u BiH: Usora u kontekstu
8.2. Natpisi biskupa Konstancija i Andrije iz Bakinaca
8.3. Uništenje bosanske crkve: Egzodus kršćana u planine

Zaključak
10.1. Usorska crkva kao mikrokozmos balkanskih vjerskih sukoba
10.2. Zahtjev za revizijom crkvene historije: Autohtonost vs. imperijalne narative
10.3. Perspektive daljih istraživanja: Nedovršeni arheološki lokaliteti

Apstrakt: Rad istražuje razvoj kršćanstva u regiji Usora (sjeverna Bosna) od 1. do 15. vijeka, s tezom o mogućnost postojanja regionalnih kršćanskih tradicija na prostoru Usore i njihov odnos prema crkvenim centrima Rima i Carigrada. Primjenjuje se interdisciplinarna metodologija: sinteza arheoloških nalaza (keramika, opeke, ostaci bazilika), epigrafskih spomenika (natpisi biskupa Konstancija i Andrije iz Bakinaca), patrističkih izvora i zapisa sa crkvenih sabora (Nikeja 325., Sirmijum 357–359., Salona 530/533.). Rad argumentira da je Usora, zahvaljujući rimskoj infrastrukturi i blizini Sirmijuma, rano primila kršćanstvo, ali je teološki i administrativno ostala otporna prema nicejskoj unifikaciji, posebno kroz arijansku dominaciju u 4. vijeku. Nakon propasti Rimskog Carstva, kršćanske zajednice opstaju u planinskim enklavama (Vlasi kao nosioci kontinuiteta). Rad zaključuje da usorska crkva predstavlja mikrokozmos balkanskih vjerskih sukoba i poziva na reviziju crkvene historiografije koja je do sada marginalizirala panonsku autohtonost u korist imperijalnih narativa.

Ključne riječi: Usora, kršćanske zajednice Panonije, Sirmijum, Crkva bosanska, rano kršćanstvo, arijanstvo, autokefalnost, arheologija BiH

1.1. Cilj i metodologija istraživanja

Ovo istraživanje ima za primarni cilj rekonstruirati razvoj kršćanstva u regiji Usora u sjevernoj Bosni, s posebnim naglaskom na analizu odnosa između lokalnih crkvenih tradicija, koje su u izvorima često predstavljene kao nositelji "apostolskog naslijeđa", ali i imperijalnih crkvenih institucija (Rimska kurija, Carigradska patrijaršija). Glavna hipoteza koju rad ispituje jest kako je rani apostolski utjecaj, na koji ukazuje kasnija tradicija (Hipolit, 3. vijek) vezana za Andronika i Poslanicu Rimljanima (16,7), oblikovana u lokalnoj memoriji te kako je ta predaja utjecala na formiranje kršćanskog identiteta u ovom području. U ovom radu identitet se ne promatra kao stabilna i nepromjenjiva kategorija, već kao skup religijskih, kulturnih i institucionalnih obilježja koja se oblikuju kroz historijske procese. Istraživanje se usmjerava na analizu faza rane kršćanske organizacije te na transformacije crkvene hijerarhije tijekom rimske, kasnoantičke, bizantske i srednjovjekovne epohe.

Metodološki pristup temelji se na interdisciplinarnoj sintezi historijskih, arheoloških i tekstualnih analiza. Primarni izvori čine arheološki nalazi (keramika, opeke, ostaci bazilikalnih struktura), epigrafski spomenici (natpisi biskupa Konstancija i Andrije iz Bakinaca, ploča iz Tešnja iz 1853. kao svjedočanstvo kasnije recepcije), te pisani dokumenti, patristički tekstovi (Atanazije, Hijeronim, Hipolit), zapisi sa crkvenih sabora (Nikeja 325., Sirmijum 357. – 359., Salona 530/533) i kasniji srednjovjekovni izvori (povelje, vatikanski arhivi). Sekundarna literatura uključuje radove historičara i arheologa (Basler, Bratoš, Mrgić, Čošković, Džaja, Fine, Malcolm i dr.). Poseban naglasak stavlja se na kritičku evaluaciju ranokršćanskih lokaliteta u Bosni i Hercegovini, kao i na tragove rimske infrastrukture koji su identificirani na području Usore.

U istraživanju se primjenjuje i komparativna analiza kulturnih elemenata, osobito ornamentalnih motiva (rozete, spirale, ljiljani, tzv. "panonski cvijet"), kako bi se ispitala mogućnost zanatskog i simboličkog kontinuiteta od kasne antike do srednjeg vijeka, s tim da se svjesno ne tvrdi direktno preuzimanje, već se hipoteza o kontinuitetu postavlja kao predmet provjere. Dodatno, metodologija uključuje pregled i analizu izvora na latinskom i grčkom jeziku (Notitia Dignitatum, Justinijanove novele, djela crkvenih otaca).

Istraživanje pokriva vremenski period od 1. do 15. vijeka, ali se eksplicitno priznaje postojanje ozbiljnih diskontinuiteta – osobito između 6. i 12. vijeka, kada pismeni i arheološki izvori gotovo potpuno izostaju za područje Usore. Stoga se termini poput "kontinuitet", "tradicija" i "naslijeđe" koriste oprezno; tamo gdje se izvode zaključci na temelju posrednih pokazatelja (toponimi, kasnije predaje, analogije sa susjednim regijama), to se posebno naglašava. Rad ne tvrdi postojanje neprekinute institucionalne "Panonske crkve" kao organiziranog suparničkog entiteta kroz čitavih petnaest vijeka. Umjesto toga, istražuju

se tragovi regionalnih specifičnosti, u arhitekturi, epigrafici, liturgijskim običajima i tekstualnim predajama, koji se mogu tumačiti kao oblici otpora ili alternativnog identiteta u odnosu na imperijalnu homogenizaciju.

SLIKA – Geopolitička karta regije, izvor Wikipedia

Geopolitički i kulturni kontekst regije, uključujući rimske, ilirske i panonske utjecaje, razmotreni su kao temeljni faktori u oblikovanju kršćanskog identiteta. Analiza promjena u administraciji i crkvenoj hijerarhiji, naročito nakon Nikejskog sabora (325.) i Justinijanove reorganizacije (535.), predstavlja ključnu komponentu metodološkog pristupa. Interdisciplinarna suradnja između historičara, arheologa i lingvista omogućava sveobuhvatnu analizu prikupljenih podataka, ali rad istodobno priznaje limitiranost postojećih dokaza: mnogi lokaliteti nisu sistematski istraženi, datacije su često okvirne, a interpretacija simbolike ostaje otvorena za alternativna tumačenja.

Rad se oslanja na verifikaciju izvora kroz usporedbu različitih tipova dokaza (arheologija + epigrafija + tekstovi), čime se nastoji minimizirati rizik od konfirmacijske pristranosti, odnosno selektivnog korištenja izvora koji podržavaju tezu, dok se oni koji joj proturječe (npr. dokazi o lojalnosti sirmijskih biskupa Rimu ili Carigradu) također navode i analiziraju. Sistematska evaluacija svih dostupnih podataka osigurava visoku razinu akademske pouzdanosti i objektivnosti u zaključcima, uz napomenu da će određena pitanja ostati otvorena do budućih arheoloških istraživanja.

Rezultati ovog istraživanja doprinijet će boljem razumijevanju rane kršćanske prisutnosti u regiji te utjecaja rimske, a potom i ugarske i osmanske politike na lokalne zajednice. Metodološki pristup usmjeren je na integraciju različitih disciplina, čime se postiže cjelovit prikaz historijskih procesa u regiji, ali uz stalnu refleksiju o granicama tumačenja.

Istraživanje ranog kršćanstva na prostoru Usore suočava se s ozbiljnim ograničenjima izvora. Za veći dio razdoblja između 6. i 12. vijeka ne postoje direktni pisani izvori koji bi omogućili praćenje institucionalnog razvoja crkvenih struktura. Zbog toga se zaključci ovog rada temelje na kombinaciji arheoloških nalaza, regionalnih analogija, kasnijih historiografskih svjedočanstava i komparativne analize.

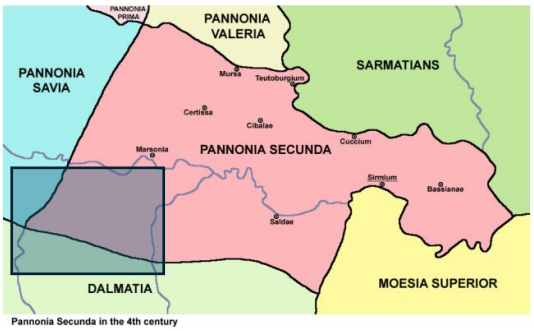
1.2. Geopolitički i kulturni kontekst Usore u antici i srednjem vijeku

Regija Usora, smještena u sjevernoj Bosni između rijeka Vrbasa (zapad), Save (sjever), Bosne (istok) i planinskog masiva Borja (jug), predstavljala je značajnu geopolitičku i kulturnu raskrsnicu od antičkog do srednjovjekovnog perioda, oblikovanu interakcijama autohtonih zajednica, rimskih osvajanja i kasnijih srednjovjekovnih država. U antičkom periodu, prostor Usore bio je naseljen ilirskim plemenima, među kojima su Breuci imali ključnu ulogu u vojnom i kulturnom otporu rimskom prodoru, što potvrđuju antički izvori poput Plinija Starijeg i Dion Kasija.

Nakon konačne rimske pobjede nad Batonovim ustankom (6. – 9. godine), područje je inkorporirano u provinciju Panoniju, a zatim (tokom Dioklecijanovih reformi) u provinciju Panoniju Sekundu, čime je započeo proces romanizacije koji se, iako prisutan, odvijao fragmentirano. Planinske enklave (Borja, Očauš, Vučjak) ostale su slabije kontrolirane, što je omogućilo očuvanje autohtonih običaja, fenomena koji arheologija potvrđuje kroz hibridne materijalne kulture (ilirska keramika uz rimsku, domaća svetišta uz carske kultove). Rimska infrastruktura, uključujući cestovne mreže (npr. komunikacija Siscija–Sirmijum s ograncima dolinama Vrbasa i Bosne) i

urbanizirane centre (Urbate, Ad Basante, Marsonija), omogućila je trgovinsku povezanost i ekonomski razvoj te širenje latinskog jezika i administrativnih normi. Ipak, u ruralnim i planinskim područjima lokalno stanovništvo zadržalo je velik dio svoje kulturne samobitnosti.

U kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, uslijed slabljenja rimske moći i prodora Gota, Huna, a potom Avara i Slavena (4. – 7. vijek), Usora je postala prostor dinamičnih etničkih i kulturnih previranja. Urbani centri su kolabirali, a stanovništvo se povlačilo u ruralna i planinska područja. Ovaj proces ruralizacije, imao je za posljedicu gubitak biskupijske organizacije, ali i očuvanje elemenata kršćanske kulture u izoliranim zajednicama (kasnije poznatima kao Vlasi). Arheološki zapis za 7. – 9. vijek na području Usore je izuzetno siromašan, što ukazuje na duboku krizu ili radikalnu promjenu načina života. Od 10. vijeka, Usora se postepeno reintegrira u kršćanski svijet pod utjecajem Bizanta, a potom i Ugarske.

SLIKA – Rimska provincija Panonija Druga sa Usorom u svom sastavu u 4. vijeku, izvor Wikipedia

Tokom ranog srednjeg vijeka, regija je bila pod utjecajem Franačke države, što je vidljivo iz arheoloških nalaza koji ukazuju na prisustvo franačkih mačeva i vojne opreme. Uspon Kraljevine Ugarske u 11. vijeku donio je Usori status pogranične banovine, koja je igrala ključnu ulogu u sukobima između Ugarske i Bizanta, dok se politička kontrola smjenjivala između bosanskih banova i ugarskih kraljeva. Usora se u srednjovjekovnim izvorima često spominje kao područje sa specifičnim pravnim i administrativnim statusom, što je vidljivo iz dokumenata poput Povelje bana Kulina (1189.), koja potvrđuje trgovinske odnose između Bosne i Dubrovnika, te indirektno ukazuje na značaj Usore kao dijela bosanske političke sfere. Kulturno, regija je predstavljala spoj zapadnih i istočnih kršćanskih utjecaja, s prisutnošću katoličkih, pravoslavnih i krstjanskih (Crkva bosanska) elemenata, što se odražavalo i u arhitekturi crkava i stećaka koji su ostali trajni simboli duhovnog identiteta.

SLIKA – Teritorij banovine Usore u 15. vijeku, izvor Wikipedia

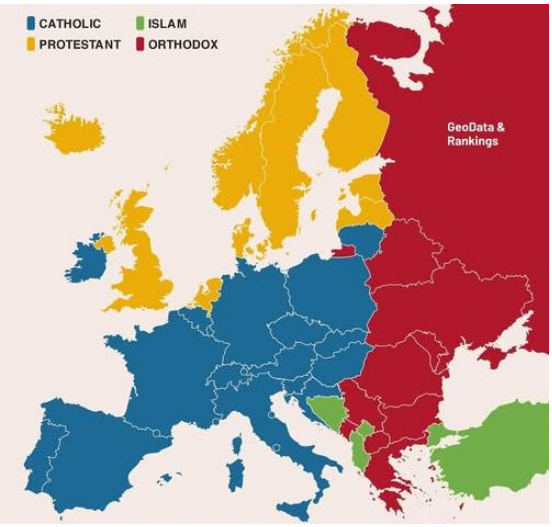
Usora je imala strateški značaj zbog svog položaja između srednjovjekovne Bosne, Ugarske i Srbije, pri čemu su lokalni plemići često balansirali između različitih političkih saveza kako bi očuvali autonomiju. Kulturna raznolikost Usore bila je vidljiva kroz jezične, pravne i religijske specifičnosti, pri čemu su narodni običaji i pravne norme opstajali unatoč pokušajima centralizacije vlasti od strane bosanskih vladara i ugarskih kraljeva. U drugoj polovini 14. i početkom 15. vijeka, Usora je postala poprište učestalih sukoba između bosanskih vladara i Ugarske, naročito tokom vladavine Tvrtka I Kotromanića, kada je Bosna doživjela svoj najveći politički i teritorijalni uspon.

Ipak, dolazak Osmanlija krajem 15. vijeka (konačno osvajanje Usore 1521.) označio je kraj srednjovjekovne Usore kao zasebne političke jedinice, a islamizacija i osmanske administrativne reforme značajno su transformisale regiju. Unatoč promjenama vlasti, kulturni identitet Usore ostao je sačuvan kroz historijske slojeve, od ilirskih i rimskih utjecaja, preko slavenskih migracija i kršćanske evangelizacije, do političkih

previranja u kasnom srednjem vijeku, ali je riječ o dinamičkom, a ne statičkom identitetu, koji se stalno redefinirao u interakciji s novim vlastima i religijskim strukturama.

1.3. Teza: Ispitivanje mogućih kontinuiteta regionalnih kršćanskih tradicija između kasne antike i srednjovjekovne Usore te njihovog odnosa prema širim crkvenim strukturama

Lokalnu crkvena tradicija na prostoru Panonije, uključujući Usoru, razvijala se unutar specifičnog kulturnog konteksta, čuvajući predaju koja seže do apostolskog doba (bilo historijski utemeljene, bilo konstruirane u kasnijoj recepciji). Rad ispituje tezu da je ta tradicija često dolazila u napetost, povremeno i otvoreni sukob, s imperijalnim crkvenim institucijama (Rimska kurija, Carigradska patrijaršija) koje su nastojale uspostaviti centralizirani model religijskog autoriteta. U nastojanju da se integriraju u širi imperijalni sistem, ove institucije uvodile su uniformne liturgijske i doktrinarne prakse koje su se često sukobljavale s lokalno uspostavljenim obrascima.

SLIKA – Religijska karta Europe, izvor Geodatarankings

Historijski izvori iz 4. i 5. vijeka (npr. izvještaji sa sirmijumskih sinoda, pisma Atanazija) ukazuju na postojanje sukoba između ova dva sistema, gdje su dokumentirani slučajevi otpora lokalnih crkvenih vođa prema imperijalnim uredbama.

Teološki spisi tog razdoblja naglašavaju važnost kontinuiteta tradicije, zagovornici lokalne crkvene posebnosti tvrdili su da lokalna crkvena zajednica, s korijenima u apostolskom djelovanju, treba sačuvati svoj identitet i ne biti potpuno potisnuta imperijalnim normama. Arheološki nalazi (npr. fragmenti liturgijskog namještaja s područja Sirmijuma i Bakinaca) potvrđuju postojanje specifičnih oblika obrednih predmeta koji su se razlikovali od standardiziranih predmeta imperijalnih institucija. U tom kontekstu, sukob se manifestirao ne samo u religioznim praksama, već i u administrativnoj organizaciji crkvenih zajednica. Lokalni vjernici su povremeno percipirali imperijalne reforme kao prijetnju svojoj kulturnoj baštini, što je dodatno potaknulo otpor. Historijski dokumenti pokazuju da su crkveni sabori u Panonskom području (npr. sirmijumski sabori 357. – 359.) odbacivali uredbe centraliziranih vlasti, ne nužno kao svjesni politički čin, već kao izraz različitog teološkog naslijeđa.

Kritički analizirani tekstovi naglašavaju da proces integracije nije bio jednostavan, već dvosmislen, s elementima kompromisa i očuvanja svog identiteta. Usporedba liturgijskih tekstova otkriva značajne razlike u upotrebi jezika, simbola i ceremonijalnih praksi između lokalnih i imperijalnih modela, ali istodobno postoje i svjedočanstva o postepenom preuzimanju imperijalnih normi u urbanim centrima poput Sirmijuma. Rad stoga ne zagovara shemu "neprekidnog gerilskog otpora", već analizira specifične historijske situacije u kojima je napetost eskalirala ili jenjavala.

Zapisnici crkvenih sabora (npr. u Sardici 343. godine, u Akvileji 381. godine) svjedoče o strastvenim raspravama između zagovornika nicejske ortodoksije i pristalica arijanske frakcije, pri čemu su panonski biskupi često djelovali kao relativno nezavisna treća strana. Socijalno-antropološke studije (npr. Džaja, Mandić) potvrđuju da su lokalne zajednice gledale na svoju crkvenu tradiciju kao čuvara kulturne i vjerske baštine. Arheološka iskopavanja u regiji (Žabljak, Makljenovac, Bakinci) otkrivaju slojevitu stratifikaciju materijalne kulture koja ilustrira dugotrajan proces interakcije između lokalnih i imperijalnih obrazaca.

Pismeni izvori sadrže reference na uspješne pokušaje lokalnih crkvenih lidera (npr. biskupa Germinija u Sirmijumu) da zadrže autonomiju unatoč pritiscima imperijalnih vlasti, iako je ta autonomija često bila ograničena i kratkotrajna. U nekim slučajevima, kompromisi između oba sistema rezultirali su hibridnim modelima crkvene organizacije. Takvi modeli omogućili su simultano očuvanje lokalnih običaja i djelomično prihvaćanje imperijalnih normi, što je vidljivo u arhitekturi kasnoantičkih bazilika koje kombiniraju panonske i mediteranske elemente.

SLIKA - Prikaz Sv. Irineja Sirmijskog kao biskupa-mučenika vizualno potvrđuje, izvor Wikipedia

Prikaz Sv. Irineja Sirmijskog (mučenik iz 304. godine) vizualno kondenzira ideju kontinuiteta i napetosti između lokalne crkvene tradicije i imperijalnih crkvenih struktura: uzdignuta palma i aureola naglašavaju mučenički, apostolski kontinuitet lokalne zajednice koja svoj legitimitet crpi iz svjedočanstva vjere, dok odbačeno pokrivalo za glavu na tlu (na nekim ikonografskim prikazima) simbolizira relativizaciju institucionalnog autoriteta i hijerarhije, sugerirajući napetost između duhovnog ideala i formalizirane crkvene vlasti.

U tom kontrastu svetac stoji kao figura koja nadilazi instituciju, čime slika implicitno odražava procese u panonskom prostoru kasne antike, gdje su lokalne crkvene tradicije, oblikovane u kontekstu centara poput Sirmijuma, istovremeno sudjelovale u imperijalnom sistemu i pružale otpor njegovoj teološkoj i administrativnoj uniformizaciji. Slika ne odražava samo individualnu svetost, već i širi historijski trenutak u kojem lokalne crkvene zajednice Panonije, suočene s imperijalno podržanim teološkim modelima, balansiraju između kontinuiteta tradicije i nametnutih doktrinarnih rješenja.

Prema zapisima iz crkvenih arhiva, brojni su slučajevi dokumentirani u kojima su lokalni sabori odbacivali imperijalne intervencije, primjerice, sinoda u Sirmijumu 357. odbila je nicejsku terminologiju. Detaljna analiza manuskripata iz tog razdoblja ukazuje na postojanje paralelnih tradicija unutar jedne regije. Kontinuirani pregovori između ovih sistema ostavili su dubok trag na kasnijem razvoju crkvene organizacije u Panonskom području. Podaci iz crkvenih hronika sugeriraju da je lokalna tradicija opstala kroz stalne pregovore i prilagodbe, ne kao nepromijenjen relikt, već kao dinamički odgovor na nove okolnosti. Studije modernih historičara (npr. Bratoš, Maksimović) potvrđuju da je ta napetost bila ključna za oblikovanje jedinstvenog religijskog identiteta regije. Komparativna analiza dokumenata iz različitih perioda dodatno ilustrira evoluciju odnosa između lokalnih i imperijalnih crkvenih vlasti.

Ovi nalazi podržavaju tezu da kontinuirana svijest o vlastitoj posebnosti, bila ona institucionalna ili tek memorijska, predstavlja važan faktor u razumijevanju opstanka regionalnih crkvenih tradicija unatoč imperijalnim pritiscima. Konačno, složenost ovog procesa oslikava interakciju religijskih, političkih i kulturnih faktora, čime se oblikuje jedinstveni identitet koji se i danas proučava u savremenim istraživanjima. Međutim, rad istodobno priznaje da je riječ o hipotezi koja zahtjeva daljnju verifikaciju novim arheološkim nalazima, a ne o dokazanoj činjenici. Posebno je otvoreno pitanje u kojoj mjeri se napetost između "autohtone" i "imperijalne" crkve može pratiti nakon 6. vijeka, s obzirom na gotovo potpuni nestanak pisanih izvora za sljedećih šest vijekova.

Panonija (s jezgrom u Sirmijumu) doživljava postupno sistemsko slabljenje od kraja 3. do 6. vijeka, dok istok (od Nikomedije do Carigrada) postaje politički i crkveni gravitacijski centar. Razvoj kasnoantičkog Carstva pokazuje

obrazac u kojem prostor Panonije, sa središtem u Sirmijumu, postupno gubi politički i crkveni značaj u korist drugih metropola. Dok je u 4. vijeku Sirmijum još uvijek funkcionirao kao važan administrativni i episkopalni centar, kombinacija vojnih razaranja, promjene imperijalnih rezidencija i institucionalne centralizacije dovodi do prekida kontinuiteta njegovih lokalnih struktura. Istovremeno, istočni dio Carstva razvija stabilnije urbane i crkvene mreže, koje postaju nosioci nove hijerarhije moći. Ovaj makro-historijski okvir mora se imati na umu pri tumačenju bilo kakvog "otpora" iz perifernih područja poput Usore, otpor je često bio reaktivan i fragmentiran, a ne proaktivan i organiziran.

Zemlja Usora – Geografija i rana historija
2.1. Geografski okvir: Rijeke, močvare i granice prema antičkim izvorima

Regija Usora u sjevernoj Bosni karakterizirana je raznolikim geografskim elementima koji su odigrali ključnu ulogu u njenom historijskom razvoju. Prirodne granice ovog područja definirane su mrežom rijeka, močvara i planinskih lanaca, što je omogućavalo formiranje specifičnog regionalnog identiteta. Antički izvori, uključujući djela Ptolomeja i Strabona, upućuju na važnost vodnih tokova kao prirodnih demarkacija već u antičko doba. Rijeke koje protječu kroz Usoru (Sava, Bosna, Vrbas, Usora i Spreča) služile su kao ključne prometnice za trgovinu, ali i kao prirodna obrana od vanjskih utjecaja.

Močvare su, s druge strane, bile prepoznate kao prirodni filteri koji su otežavali pristup potencijalnim osvajačima. Ova kombinacija vodenih i močvarnih ekosistema pridonosila je očuvanju običaja i kulturnih tradicija lokalnog stanovništva. Zemlja Usora prostor je sa zapada ograničen rijekom Vrbasom, sa sjevera rijekom Savom, sa istoka rijekom Bosnom i sa juga rijekama Usorom i Sprečom. Ime duguje plavljenju rijeke Save i formiranju velikih jezera i močvara u tom području. U vrijeme ilirskih plemena, teritorij Usore nalazio se na području koje su naseljavali Breuci.

SLIKA – Historijski regioni Bosne sa Usorom u 15. vijeku, izvor Wikipedia

Geografska izolacija koju su stvarale močvare omogućavala je postojanost relativno nezavisnih zajednica usred imperijalnih ambicija. Na antičkim kartama regije prirodne granice bile su jasno naznačene, čime se naglašavala važnost lokalnih geografskih obilježja. Detaljna analiza reljefa pokazuje da su rijeke često služile i kao komunikacijski kanali između udaljenih naselja, dok su močvarna područja bilježila nisku gustoću naseljenosti, što je rezultiralo specifičnom strukturom društvenih veza.

SLIKA – Karta Balkana na kojoj je moguće vidjeti razliku između močvarnog sjevera i planinskog juga, izvor Wikipedia

Raznolikost topografskih uvjeta u Usori uvjetovala je razvoj ekosistema bogatih biološkom raznolikošću, a historijski podaci ukazuju da su ove prirodne karakteristike bile korištene u strateškim planovima obrane tijekom brojnih sukoba, od ilirskih ratova do osmanskih osvajanja. Rijeke su služile i kao prirodni putokazi, olakšavajući navigaciju kroz često složen teren. Antički pisci bilježili su da

su granice teritorija često bile dinamične, oblikovane prirodnim procesima erozije i sedimentacije. U tom kontekstu, močvare su nastale kao rezultat dugoročnih geoloških promjena i klimatskih oscilacija, koje su utjecale na migracijske tokove stanovništva u regiji, dodatno oblikujući društvene strukture. Prema arheološkim istraživanjima, voda i močvare predstavljaju ključne elemente u identifikaciji prirodnih granica regije, a ovakav geografski okvir omogućavao je razvoj poljoprivrednih i stočarskih aktivnosti prilagođenih lokalnim uvjetima. Rijeke su, uz ekonomski značaj, bile i izvor inspiracije za mitološke i religiozne interpretacije u antičkoj tradiciji, primjerice, mnoga ilirska svetišta podizana su uz izvore i riječne tokove. Takav simbolizam dodatno je učvršćivao ideju o svetosti prirodnih elemenata među lokalnim stanovnicima.

Antički tekstovi svjedoče o tome da su lokalne vlasti (prije svega ilirski poglavari, a kasnije i rimska administracija) prepoznale važnost očuvanja prirodnih resursa kao strateškog kapitala. Geografski položaj regije omogućio je zaštitu naselja kroz korištenje prirodnih barijera. Također, taj položaj omogućio je postojanost kulturnih identiteta unatoč sve većim imperijalnim ambicijama Rima. Moć prirodnih elemenata u Usori utjecala je i na formiranje lokalnih religijskih obreda i vjerovanja, tragovi toga vidljivi su u kasnijim stećcima koji kombiniraju kršćanske simbole s astralnim (sunce, mjesec) i biljnim (rozeta, spirala) motivima koji vjerojatno potječu iz predkršćanskog razdoblja. Rijeke i močvare služile su kao mjesta okupljanja, rituala i simboličnih ceremonija. Antički zapisi (npr. Strabon) pokazuju da je lokalno stanovništvo imalo duboku povezanost s prirodom, što je oblikovalo njihov svjetonazor. Geografski okvir regije Usore pruža jedinstven uvid u način na koji su prirodni elementi utjecali na društvenu organizaciju.

SLIKA – Prikaz mjeseca, krsta i sunca u katakombama u Jajcu, izvor furaj.ba

Kao svjedočenje ovome su katakombe u Jajcu. Katakombe u Jajcu datirane su u period 15. stoljeća, smještene su unutar gradskih zidina i zapravo predstavljaju podzemnu građevinu koja je uklesana u živu stijenu. Na zidovima naosa, centralnog dijela svetišta, uklesan je simbol križa, a sa njegove dvije strane nalaze se sunce i polumjesec. Simboli sunca i polumjeseca isklesani su i u kripti, koja predstavlja prostoriju za izvođenje obreda, a tu se nalazio i oltar.

Pitanje o najstarijem poznatom prikazu simbola polumjeseca, krsta i sunca (ili zvijezde) zajedno je složeno, jer se ti simboli pojavljuju u različitim kulturama i razdobljima, kako pojedinačno, tako i u kombinacijama. Ipak, najkonkretniji i najčešći primjeri zajedničkog prikazivanja ova tri simbola mogu se pronaći na jedinstvenim nadgrobnim spomenicima u Bosni i Hercegovini i okolnim područjima. Najistaknutiji primjeri zajedničkog prikaza polumjeseca, krsta i sunca (često u formi rozete ili zvijezde) nalaze se na takozvanim "bosanskim krstovima". Riječ je o monumentalnim, antropomorfnim kršćanskim nadgrobnim spomenicima koji se pojavljuju u Bosni od kraja 15. vijeka, odnosno u razdoblju osmanske vlasti. Na ovim spomenicima, krst kao središnji simbol gotovo je redovito praćen astralnim simbolima, polumjesecom i suncem (zvijezdom). Ova kombinacija nije slučajna, ona predstavlja kontinuitet starije simboličke baštine koja je prisutna i na srednjovjekovnim stećcima, gdje ovi simboli također imaju značajnu ulogu.

Poznati kulturni historičar Ivan Lovrenović u svom djelu "Bosanski križ" detaljno obrađuje ovu specifičnu sepulkralnu (nadgrobnu) umjetnost, ističući kako su lunarni i solarni

simboli bili prastara baština sa značenjem cikličnih promjena i obnove života. Simbolika sunca i mjeseca bila je raširena kod starih Ilira i drugih naroda na Balkanu i prije dolaska kršćanstva. Krst kao simbol također ima predkršćanske korijene, često kao simbol sunca. Smatra se da su se na kasnijim kršćanskim spomenicima isprepleli stariji, paganski simboli s novom kršćanskom ikonografijom.

Na prostoru Balkana uočava se dugotrajan i višeslojan razvoj astralne simbolike, pri čemu se motivi sunca, mjeseca, zvijezde i solarnih krstova pojavljuju već u neolitskim i bronzanodobnim kulturama u obliku geometrijskih solarnih znakova poput rozete i kruga s krstom, koji se interpretiraju kao kosmološki simboli cikličnosti i nebeskog poretka. U pelasgijskim i ilirskom periodu ovi motivi postaju ikonografski razvijeniji te se javljaju u kombinacijama polumjeseca, zvijezda i solarnih diskova, posebno na nakitu, oružju i numizmatičkom materijalu, što ukazuje na integraciju astralne simbolike u lokalne religijske i političke sisteme. U kasnoj antici, pod snažnim helenističkim i rimskim utjecajima, astralni simboli zadržavaju kontinuitet u funerarnom i sakralnom kontekstu, gdje se Sunce i Mjesec često pojavljuju kao dualni kosmički znakovi, dok se zvjezdasti i kružni motivi povezuju s idejama besmrtnosti i kozmičkog reda.

U srednjovjekovnoj bosanskoj tradiciji, osobito na stećcima, dolazi do sinteze ranijih motiva u jedinstven ikonografski sistem u kojem se polumjesec, rozeta (sunce), zvijezde i krst javljaju zajedno, što se tumači kao spoj autohtonih predkršćanskih i kršćanskih kosmoloških predstava. Iako se u osmanskom periodu nastavlja upotreba polumjeseca i zvijezde kao dominantnog političko-religijskog simbola, savremena arheološka i historiografska literatura uglavnom naglašava da se radi o nizu diskontinuiranih, ali tipološki srodnih tradicija astralne simbolike, a ne o jednoj linearno prenesenoj simboličkoj liniji.

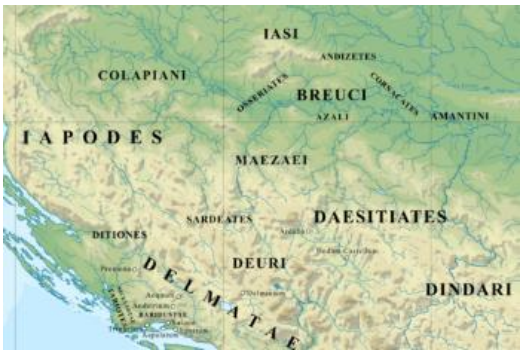
Analiza antičkih izvora potvrđuje da su rijeke, močvare i prirodne granice ključni faktori u oblikovanju historijskog i kulturnog identiteta Usore, iako ta "uloga prirode" ne smije biti shvaćena kao deterministička, već kao jedan od više faktora (uz političke, ekonomske i vojne).

2.2. Ilirski Breuci: Ratničko-stočarski identitet i rimska okupacija

Ilirski narod Breuci, koji su naseljavali prostor između Save i sjevernih obronaka bosanskih planina (uključujući Usoru), bili su poznati po žestokom otporu Rimu, ali i po relativno brzoj integraciji nakon gušenja Batonovog ustanka (od 6. do 9. godine). Breuci zauzimaju centralno mjesto u etnogenetskoj historiji regije Usora. Ova skupina je poznata po izraženom ratničkom identitetu, koji se ogledao u njihovoj sposobnosti da se odupru vanjskim prijetnjama. Tradicionalni transhumantni stočarski način života Breuka bio je temelj njihove mobilnosti i prilagodljivosti u borbenim sukobima i trgovačkim odnosima. Transhumanca ili transhumantno stočarstvo je sezonsko kretanje ljudi i blaga između stalnih ljetnih i zimskih pašnjaka koje je svojstveno za Sredozemlje. To stočarstvo je bilo ključno za ekonomsku održivost Breuka, osiguravajući im hranu, sirovine (koža, vuna) i mobilnost u ratnim vremenima. Integracija rimskih administrativnih i vojnih sistema pokušala je preobraziti lokalnu strukturu vlasti, ali nije u potpunosti uspjela eliminirati autohtone oblike društvene organizacije, posebno u ruralnim područjima. Osim stočarstvom Breuci su se djelimočno bavili i poljoprivredom. Rimljani su posebno naglašavali da je područje uz Savu bilo plodno i gusto naseljeno, što gotovo uvijek podrazumijeva organizovanu poljoprivredu. Kasniji izvori za Panoniju direktno govore da je “poljoprivreda bila glavni izvor bogatstva zemlje”. Moderne izotopske analize kostiju stanovništva Panonije pokazale su veliku upotrebu biljaka tipa C4, naročito prosa, koje je bilo jedna od glavnih kultura antičke Panonije.

Rimska okupacija regije započela je s nastupom imperijalnih trupa koje su težile proširenju svoje vlasti nakon gušenja posljednjeg velikog ilirskog ustanka. Uprkos snažnom rimskom vojnom pritisku, Breuci su uspjeli sačuvati elemente svog identiteta kroz vijekove, osobito u planinskim enklavama.

Njihov ratnički duh manifestirao se kroz brojne sukobe protiv rimskih osvajanja, ne samo u Batonovom ustanku, već i kasnije kroz službu u pomoćnim vojnim jedinicama (auxilia), gdje su zadržali vlastite komandne strukture i običaje. Antički izvori, uključujući rimsku literaturu (Plinije Stariji, Dion Kasije), svjedoče o njihovoj izvanrednoj hrabrosti i odanosti teritorijalnoj autonomiji.

SLIKA – Karta na kojoj se vidi raspored ilirskih naroda i pozicija Breuka među njima, izvor Wikipedia

Izvorni identitet Breuka očitovao se kroz tradicionalne obrede, nošnje, oružje i pogrebne običaje (tumuli, grobne priloge). Rimski zapisi često opisuju Breuke kao nepopustljive protivnike, što potvrđuje njihovu ratničku reputaciju. Proces rimske integracije bio je spor i obilježen brojnim konfliktima između imperijalnih sila i lokalnog stanovništva, ali i fazama saradnje, mnogi Breuci su regrutirani u rimske pomoćne jedinice, a njihovi poglavari dobivali su rimsko građansko pravo. U određenim slučajevima, Breuci su se našli u položaju medijatora između rimskih interesa i lokalne tradicija. Ovaj dvosmisleni položaj omogućavao im je da zadrže elemente vlastitog kulturnog identiteta dok su usvajali određene rimske prakse (npr. latinske natpise uz zadržavanje ilirskih imena, korištenje rimske keramike uz lokalnu).

Arheološki nalazi u regiji (groblja, naselja, utvrde) svjedoče o postojanju mješovitih kulturnih slojeva, što je rezultat kontinuiranog kontakta između Rimljana i Breuka. Ratničko-stočarski identitet Breuka bio je izražen kroz specifične borbene taktike prilagođene lokalnim uslovima, brzim konjaničkim napadima i korištenjem terena. Ove taktike često su uključivale brzo premještanje stada i mobilne borbene formacije, čime su neutralizirali prednosti težih rimskih vojski u neravnom terenu.

Iliri su bili poznati kao ratnički narod, ali su također bili i vrsni stočari. Oni su nastavili živjeti u brdovitim predjelima čak i nakon rimske okupacije. Rimljani su ih dijelom romanizirali, ali su mnoge ilirske zajednice zadržale svoje pastoralne običaje i relativno nezavisni način života, posebno u teže dostupnim planinskim područjima. Oko 30. godine PNE. Rimljani osvajaju Panoniju i uspostavljaju provinciju Ilirik. Kasnije se Ilirik dijeli na Panoniju i Dalmaciju. Nova rimska podjela djelomično je pratila stare ilirske granice. Usora se nalazi u sastavu Panonije, u njenom južnom dijelu, s granicama prema Dalmaciji na rijekama Vrbasu, Savi, Bosni i Usori.

Tradicionalne vrijednosti i običaji Breuka ostali su duboko ukorijenjeni unatoč promjenama koje je donosila rimska administracija. Historijski izvori ukazuju na to da su Breuci često bili angažirani u lokalnim sukobima (npr. ugušenje pobuna u susjednim područjima), ističući njihovu borbenost i vještinu. Taj otpor bio je potpomognut jakim osjećajem zajedništva i kolektivnog identiteta unutar plemena, koji se održavao kroz rodovsku organizaciju (gentilitas). Kroz usmenu predaju, mitovi o junacima i bitkama prenosili su se s generacije na generaciju. Rimski pokušaji asimilacije naišli su na značajan otpor, posebno u sferi vjerovanja i pogrebnih običaja, što je rezultiralo stalnim pregovorima i povremenim sukobima, ali ne i kontinuiranim ratnim stanjem.

Proces integracije i otpora oblikovao je jedinstven, hibridan identitet Breuka, koji je nadživio rimsko doba i utjecao na kasnije etnogeneze (uključujući srednjovjekovne Vlahe). Analiza historijskih dokumenata i arheoloških nalaza pokazuje da su Breuci uspješno očuvali ključne elemente svoje kulture, jezik (lično ime, toponime), običajno pravo i stočarsku ekonomiju, unatoč imperijalnim pritiscima. Ilirski Breuci predstavljaju stoga primjer složenog međusobnog utjecaja između autohtonih tradicija i rimske okupacije, oblikujući jedinstveni regionalni identitet koji je kasnije

poslužio kao supstrat za romanizirano kršćansko stanovništvo (Vlahe).

SLIKA – Umjetnička rekonstrukcija izgleda bručkog naselja u doba rimskog osvajanja, izvor Gemini AI

Tradicionalne vrijednosti i običaji ostali su duboko ukorijenjeni unatoč promjenama koje je donosila rimska administracija. Historijski izvori ukazuju na to da su Breuci često bili angažirani u lokalnim sukobima, ističući njihovu borbenost. Ovaj otpor bio je potpomognut jakim osjećajem zajedništva i kolektivnog identiteta unutar plemena. Kroz usmenu predaju, mitovi o junacima i bitkama prenosili su se s generacije na generaciju. Rimski pokušaji asimilacije naišli su na značajan otpor, što je rezultiralo stalnim sukobima i pregovorima. Proces integracije i otpora oblikovao je jedinstveni identitet Breuka, koji je nadživio rimsko doba. Analiza historijskih dokumenata pokazuje da je Breuci uspješno očuvali svoje kulturne elemente unatoč imperijalnim pritiscima. ilirski Breuci predstavljaju primjer složenog međusobnog utjecaja između autohtonih tradicija i rimske okupacije, oblikujući jedinstveni regionalni identitet.

2.3. Romanizacija i otpor: Planinske enklave kao zaštita autohtonih običaja

Proces romanizacije u regiji Usora bio je obilježen intenzivnim kulturnim, administrativnim i religijskim promjenama, ali i značajnim otporom koji je omogućio očuvanje autohtonih obrazaca. Rimske vlasti nastojale su uvesti svoje norme i vrijednosti u područjima koja su bila poznata po snažnom autohtonom identitetu. Uprkos tome, lokalne zajednice našle su načine da sačuvaju svoje tradicionalne oblike života, osobito u planinskim enklavama. Planinski teren predstavljao je prirodnu barijeru koja je otežavala potpunu rimsku asimilaciju. Enklave u planinskim područjima postale su utočišta gdje su se očuvali starosjedioci (romanizirani ili djelomično romanizirani Iliri) i njihovi običaji. Kroz vijekove, Breuci i njihovi potomci razvili su kompleksan sistem društvene organizacije koji je integrirao elemente vojne discipline i stočarske ekonomije. Rimska okupacija donijela je i nove administrativne strukture (općine, gradove, cestovne stanice), ali one nisu u potpunosti uspjele eliminirati autohtone oblike vlasti, rodovsko-starješinske savjete i zborove u planinskim područjima. U mnogim slučajevima, lokalni vođe (principes) prepoznati su i od strane rimskih vlasti, čime je došlo do sinteze kulturnih modela. Breuci su koristili svoje poznavanje terena i stočarske tradicije kako bi organizirali povremeni otpor protiv rimskih intervencija, ali i kako bi izbjegli prekomjerno oporezivanje ili regrutaciju.

SLIKA – Umjetnička rekonstrukcija izgleda breučkog pastira u doba rimskog osvajanja Panonije, izvor Gemini AI

Romanizacija se nije odvijala linearno, već je bila popraćena elementima otpora i lokalne adaptacije. Rimske administrativne reforme često su nailazile na prepreke u područjima gdje je priroda sama štitila autohtone vrijednosti. Planinske zajednice koristile su svoj složeni terenski raspored kako bi organizirale obrambene mehanizme protiv imperijalnih pritisaka, ali i kako bi zadržale kontrolu nad važnim pašnjacima i vodama. Ovaj otpor manifestirao se kroz očuvanje jezika (ilirski elementi u epigrafskim natpisima), nošnji (karakteristične fibule i nakit), rituala (autohtona svetišta uz rimski panteon) i simboličkih praksi koje su bile karakteristične za lokalni identitet. Rimski pokušaji centralizacije vlasti naišli su na značajan otpor upravo u tim teško dostupnim područjima.

Arheološki nalazi ukazuju na postojanje hibridnih kulturnih slojeva gdje se miješaju rimski elementi (arhitektura, keramika, novac, oružje) s autohtonim tradicijama (specifične forme nakita, pogrebni običaji, tipovi keramike). Lokalni stanovnici uspješno su reinterpretirali rimske obrasce na način koji je odgovarao njihovim tradicionalnim vrijednostima, npr. rimske bogove su poistovjećivali s vlastitim božanstvima (sinkretizam), a rimske vojne titule koristili su za označavanje vlastitih plemenskih vođa. Proces romanizacije potaknut je promjenama u društvenoj strukturi, ali nije uspio potpuno eliminirati lokalne običaje. Planinske enklave bile su strateški važne jer su omogućavale relativnu autonomiju unutar imperijalnog sistema, one su često služile kao rezervoari radne snage (stočari, rudari) i vojne snage (pomoćne trupe), ali uz zadržavanje unutarnje samouprave.

Ove enklave služile su kao čuvari kulturnog nasljeđa, prenoseći starosjedilačke vrijednosti kroz generacije. Otpor se često izražavao kroz usmenu tradiciju, mitove, pjesme i ritualne prakse koje su bile ključne za očuvanje kolektivnog identiteta, iako većina te usmene tradicije nije zapisana, njeni tragovi mogu se naslutiti u kasnijim srednjovjekovnim predajama (npr. o kraljevima i vilama). Rimski administratori, svjesni važnosti tih područja (bogatstvo u drvetu, vodi, pašnjacima i mineralima), ponekad su pribjegavali lokalnim kompromisima kako bi osigurali mir, primjerice, potvrđivali su tradicionalne granice pašnjaka ili oslobađali određena područja od poreza. Ipak, proces otpora nije bio stalan, već je reflektirao duboku vezu između naroda i njihove prirodne sredine, povremeni sukobi izbijali bi kada bi rimske vlasti pokušale prekomjerno iskorištavati resurse ili kršiti tradicionalna prava.

SLIKA – Rekonstrukcija izgleda bručkog planinskog naselja u doba rimskog osvajanja, izvor Gemini AI

Lokalni vođe često su koristili planinski teren kao simbolički i stvarni izvor snage protiv centralizirane vlasti, u ikonografiji se pojavljuju motivi planinskih životinja (jelen, divlja svinja) i oružja karakterističnog za gerilsko ratovanje. Romanizacija je istovremeno donijela nove ideje i tehnologije (pisanje na latinskom, kamenu arhitekturu, keramičko kolo), ali i izazvala snažnu potrebu za očuvanjem tradicionalnih vrijednosti. Planinske enklave zadržale su svoju jedinstvenost, uprkos nastojanjima rimske administracije da ujednači kulturne obrasce. Proces otpora bio je dinamičan i uključivao je adaptaciju rimskih elemenata u okviru lokalnih normi, to nije bilo samo oponašanje, već stvaralačka reinterpretacija.

Takva hibridizacija rezultirala je razvojem jedinstvenog identiteta koji je nadilazio jednostavnu dihotomiju između "imperijalnog" i "autohtonog". Kroz arheološka ispitivanja (npr. groblja u planinskim područjima Usore) utvrđeno je da su planinske zajednice očuvale značajan broj artefakata karakterističnih za starosjedilačku kulturu, specifične tipove fibula (broševa) i nakita koji se razlikuju od onih u ravničarskim rimskim gradovima. Očuvanje autohtonih običaja u enklavama svjedoči o sposobnosti lokalnih zajednica da se odupru vanjskim utjecajima. Rimski utjecaj, premda značajan, nije uspio preoblikovati sve aspekte društvenog i kulturnog života u planinskim predjelima. Umjesto toga, lokalni stanovnici razvili su hibridni sistem u kojem su elementi rimske kulture (latinski natpisi na nadgrobnim spomenicima, rimska vojna terminologija) koegzistirali s tradicionalnim praksama (autohtona imena, pogrebni obredi s prilozima hrane i oružja). Takva sinteza doprinijela je očuvanju kulturne raznolikosti i dodatno osnažila kolektivni identitet zajednica.

Proces romanizacije i istovremeni otpor ilustriraju složenost kulturnih transformacija u regiji Usora. Planinske enklave ostaju simbol otpornosti i zaštite autohtonih običaja unatoč snažnim imperijalnim utjecajima, čime se potvrđuje važnost ovog geografskog faktora u oblikovanju regionalnog identiteta. Breuci su

se pokazali kao odlučni branitelji svoje kulture usprkos sve jačoj rimskoj prisutnosti. Njihova sposobnost prilagodbe i integracije, a da pritom sačuvaju bit vlastitog identiteta, izdvaja ih u historijskim analizama. Proces rimske okupacije bio je složen i višeslojan, ali nije uništio autohtone tradicije lokalnih plemena. Analize pokazuju da su rimske reforme često nailazile na otpor, osobito u područjima gdje je priroda služila kao zaštitni mehanizam.

Planinski teren u regiji Usore pružio je prirodnu utvrdu za očuvanje tradicionalnih običaja. Ove enklave postale su čuvari kulturne baštine, gdje su se generacijski prenosile lokalne vrijednosti, od jezika i nošnje do religijskih obreda i običajnog prava. Proces otpora očitovao se kroz rituale, usmenu tradiciju i simboličke akcije koje su bile karakteristične za te zajednice. Arheološki nalazi potvrdili su postojanje hibridnih kulturnih slojeva, ukazujući na mješavinu rimske i autohtone tradicije. Studija ističe da rimski utjecaji nisu imali monolitni karakter, već su se prilagođavali lokalnim okolnostima. Lokalni stanovnici uspješno su reinterpretirali rimske elemente na način koji je omogućio očuvanje njihovog identiteta.

Ova sinteza kultura odražava sposobnost zajednica da premoste razlike i integriraju vanjske utjecaje bez potpunog gubitka vlastitog identiteta. Analiza pokazuje da je romanizacija bila proces dijaloga, povremeno konfliktnog, povremeno kooperativnog, između imperijalnih struktura i autohtonih običaja. Uspostavljena ravnoteža između ovih utjecaja osigurala je opstojnost kulturnih obrazaca unatoč promjenama u vlasti. Ovi nalazi doprinose razumijevanju složenih mehanizama kulturne transformacije u sjevernoj Bosni. Zaključak također potvrđuje važnost interdisciplinarnog pristupa u historijskim studijama regije. Spoj geografskih, historijskih i antropoloških metoda omogućio je sveobuhvatnu rekonstrukciju događaja.

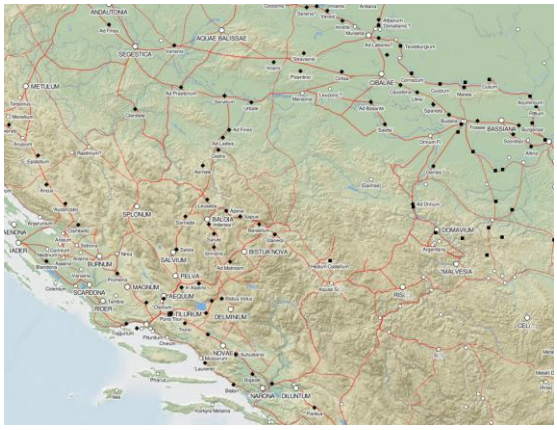
Na temelju dobijenih podataka, moguće je zaključiti da su i prirodni i kulturni faktori neodvojivi u oblikovanju regionalnog identiteta, planinske enklave nisu bile puka pasivna utočišta, već aktivni čuvari i producenti hibridne kulture koja će kasnije, u kršćanskom dobu, poslužiti kao supstrat za specifične oblike religijske prakse.

Rimski Ilirik i infrastruktura kao temelj kršćanstva

3.1. Rimske ceste i naselja u okolini Usore: Urbate, Ad Basante, Marsonija

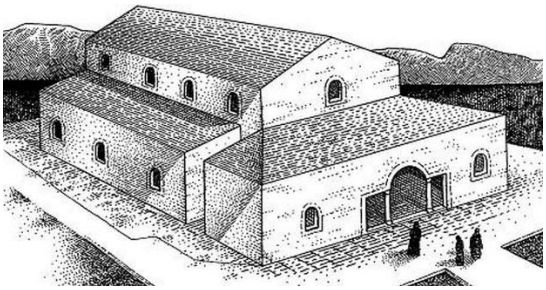
Rimljani su preuzeli i nadogradili ilirske komunikacije, ali su također izgradili i nove puteve, posebno za vojne i administrativne potrebe. Natpisi posvećeni beneficiarijima (vojnicima zaduženim za nadzor cesta) ukazuju da su vojnici redovito nadzirali radove na održavanju mostova i putnih stanica (stationes). Najznačajnija komunikacija na prostoru Panonije bila je cesta duž rijeke Save koja je spajala Sisciju (Sisak) i Sirmijum (Sremska Mitrovica). Druge ceste spajale su Dalmaciju (Salonu i Naronu) s Panonijom, a išle su duž rijeka Urbanus (Vrbas) i Basante (Bosna).

U Panoniji su postojala veća naselja na rimskoj cesti koja su povezivala Sisciju i Sirmijum – granična mjesta kao što su Urbate (današnji Srbac), zatim naselje nepoznatog imena (Kobaš), Marsonija (Slavonski Brod, odnosno područje Donjeg Klakara – Kamen) i Ad Basante (Bosanski Šamac). Dalje u unutrašnjost od Ad Basante prema Makljenovačkom kanabeu (Doboj) nalazila su se naselja nepoznatog imena (Derventa, Odžak, Modriča – Dobor – Jakeš). Na ušću Usore u Bosnu, kod Makljenovačkog kanabea (Doboj – Makljenovac), cesta se račvala: jedan krak vodio je dalje u unutrašnjost Bosne prema jugu, a drugi je išao obalom rijeke Usore prema zapadu sve do Ad Fines (Šušnjari – Laktaši). Ova cestovna mreža bila je ključna za kasnije širenje kršćanstva.

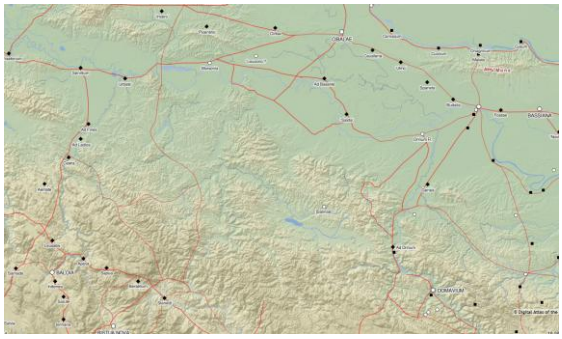
SLIKA – Karta rimskih cesta i naselja na široj teritoriji Bosne

U okviru rimske administracije u Iliriku, infrastrukturni projekti, posebno rimske ceste i naselja, odigrali su ključnu ulogu u organizaciji teritorijalne kontrole u regiji Usora. Ove ceste služile su kao vitalni kanali za komunikaciju i transport, omogućavajući brzo kretanje vojnih trupa, administrativnih dužnosnika, ali i trgovaca te, kasnije, kršćanskih misionara. Naselje Urbate (Srbac) dokumentirano je arheološkim iskopavanjima kao strateška točka na glavnim trgovačkim rutama. Ad Basante (Bosanski Šamac) razvijalo se kao važno raskršće na putu između vojnih garnizona i civilnih naselja. Marsonija (Slavonski Brod) pokazivala je visok stepen urbane organizacije, s forumom, termama i javnim zgradama, što ukazuje na sofisticiranost rimske urbanizacije u ovom pograničnom području.

SLIKA – Rekonstrukcija izgleda bazilike Sv. Vida u Rijeci (primjer kasnoantičke sakralne arhitekture, izvor Wikipedia

Rimska infrastruktura bila je integrirana u širu mrežu puteva koja je povezivala razne dijelove provincije Panonije i dalje. Izgrađene su kamene ceste koje su karakterizirale tehničku izvrsnost rimske građevinske prakse (nasute ceste s podlogom od krupnog kamenja, slojem šljunka i popločanjem). Ova infrastrukturna mreža omogućila je ne samo vojnu mobilnost, već i ekonomski razvoj kroz olakšan promet robe i ideja. Efikasna komunikacija potaknula je širenje rimskog pravnog i administrativnog sistema. Na temelju postojećih puteva, došlo je do ubrzanog prijenosa kulturnih i, s vremenom, religijskih utjecaja, što je postavilo temelje za kasniji razvoj kršćanstva. Rani misionarski napori (od 3. vijeka nadalje) koristili su se ovim cestama za distribuciju kršćanskih spisa i ideja među lokalnim stanovništvom, iako za to ne postoje izravni pisani dokazi za Usoru prije 4. vijeka, analogija sa susjednim područjima (Sirmijum, Siscija) čini takav scenarij vjerojatnim. Transformacija urbanih centara bila je praćena pojavom prvih kršćanskih zajednica u naseljima poput Urbate (na što upućuju kasniji nalazi kršćanskih simbola iz 4. vijeka). Arheološki nalazi u Ad Basante (fragmenti keramike s uklesanim krstovima ili hristogramima) ukazuju na prisustvo prvih kršćanskih simbola, što svjedoči o procesu religijske tranzicije, iako treba biti oprezan s datacijom, jer se kršćanski simboli na svakodnevnim predmetima sigurnije pojavljuju tek od 4. vijeka.

Marsonija se pokazala kao potencijalni centar za okupljanje ranokršćanskih zajednica zahvaljujući povoljnim uslovima za razvoj urbanog života (blizina rijeke Save, plodno tlo, prometne komunikacije). Dokumenti iz kasne antike (npr. zapisi sa salonitanskih sinoda) naglašavaju važnost putne infrastrukture u procesu širenja nove religije, biskupi i misionari kretali su se upravo tim cestama. Integracija rimske i kršćanske administracije rezultirala je sinergijom koja je potaknula daljnji razvoj regije, iako je u Usori taj proces bio sporiji nego u primorskim područjima. Izgrađeni putevi služili su i kao granice između različitih administrativnih jedinica, što je olakšavalo upravljanje teritorijem. Lokalno stanovništvo (uglavnom romanizirani Iliri) prepoznalo je prednosti povezivanja s rimskim urbanim centrima i aktivno je sudjelovalo u prijenosu kulturnih vrijednosti, ali i u prilagodbi tih vrijednosti vlastitim tradicijama.

SLIKA – Karta poznatih rimskih cesta i naselja na teritoriji Usore, izvor Europe in the XIX. century (with the Third Military Survey), Arcanum.com

Rimski cestovni sistem osigurao je kontinuitet komunikacije između vojnih garnizona i civilnih središta čak i nakon početka barbarskih upada (3. – 4. vijek). Uspostavljena mreža olakšala je i koordinaciju u kriznim situacijama, što je dodatno učvrstilo rimski autoritet u regiji. U kontekstu širenja kršćanstva, prisutnost utvrđenih naselja pružila je stabilnu osnovu za formiranje vjerskih zajednica, one su se najprije pojavljivale u urbanim središtima, a tek potom širile u ruralna područja. Pojava ranih crkvenih objekata u ovim urbanim sredinama dokazana je nalazima i inskripcijama koje datiraju iz kasne antike (4. – 6. vijek), primjerice u Sirmijumu, ali za sada ne i izravno u Urbate ili Ad Basante. Ostaci arhitektonskih elemenata (kapiteli, pluteji, dijelovi oltarnih pregrada) ukazuju na kontinuirani razvoj urbanih prostora prilagođenih novim vjerskim potrebama. Rimske ceste postale su simbol povezanosti između kulturnih središta i vjerskih institucija. Putne mreže omogućile su brzu mobilizaciju misionara i olakšale širenje kršćanske misije diljem regije, uključujući i dolinu Usore, iako je izravnih pisanih svjedočanstava o misionarima u Usori prije 4. vijeka malo.

Regionalni razvoj u Usori pokazuje da su rimske ceste i naselja igrali ključnu ulogu u prijenosu ideja i materijalne kulture. Utjecaj rimskog urbanog planiranja osjetan je u oblikovanju kasnijih srednjovjekovnih gradova – primjerice, Tešanj i Doboj smješteni su na mjestima rimskih komunikacijskih čvorišta. Administrativne reforme u kasnoj antici (Dioklecijan, Konstantin) dodatno su integrirale ove naseljene centre u širi politički sistem. Prisutnost ustaljenih komunikacijskih ruta potaknula je razvoj obrazovnih i kulturnih institucija (škole retorike, knjižnice) u većim centrima poput Sirmijuma, što je neizravno utjecalo i na Usoru. Rimska infrastruktura u Panoniji – Urbate, Ad Basante, Marsonija i njihove veze s unutrašnjošću – temelj je koji je omogućio preobražaj regije u jedan od centara rane kršćanske zajednice na Balkanu. Ipak, potrebno je naglasiti da izravni arheološki dokazi za organizirane kršćanske zajednice u Usori prije 4. vijeka izostaju; ono što imamo jesu posredni pokazatelji, blizina Sirmijuma, prisutnost cesta, kasniji nalazi iz 4. – 6. vijeka, koji zajedno upućuju na vjerojatnost ranog kršćanskog utjecaja, ali ne i na njegovu sigurnu potvrdu.

3.2. Arheološki nalazi: Keramika, opeke i tragovi trgovačkih putova

Arheološki nalazi u regiji Usora otkrivaju bogatstvo materijalne kulture kroz keramiku, opeke i tragove trgovačkih putova. Škegro (2005) navodi da ranokršćanska bazilika u Bilimišću kod Zenice, zajedno s raspravama o biskupijama, upućuje na strukturiranu crkvenu organizaciju u Bosni. Keramički predmeti pronađeni na lokalitetima (uglavnom fragmenti svakodnevnog posuđa, amfore, krovni crijep) svjedoče o sofisticiranim tehnikama proizvodnje i dekoracije, pri čemu se razlikuju domaća ilirska keramika (izrađivana rukom ili sporim kolesom s pečatom) i uvezena rimska keramika (terra sigillata) iz srednjoeuropskih i italijanskih radionica. Opeke (lateres, tegulae), korištene u gradnji javnih i privatnih objekata, ilustriraju razvoj rimskog građevinskog znanja. Tragovi trgovačkih putova, evidentirani kroz arheološka iskopavanja (npr. ostaci kolnika, mostova, putnih stanica), ukazuju na intenzivnu razmjenu robe i ideja. Materijalni dokazi sugeriraju postojanje uspostavljene infrastrukture koja je povezivala lokalne zajednice s regionalnim i imperijalnim centrima.

Keramika, kao glavni element materijalne kulture, otkriva raznolikost stilova i funkcija unutar svakodnevnog života – od kuhinjskog posuđa do ceremonijalnih vrčeva. Arheološki nalazi ukazuju na prisustvo visokokvalitetnih keramičkih proizvoda koji su često povezani s trgovačkim centrima duž Save i Bosne. Opeke,

korištene u izgradnji urbanih centara (javne zgrade, terme, akvadukti), predstavljaju svjedočanstvo o tehničkoj sofisticiranosti rimskog doba. Detaljna analiza opeka – uključujući pečate (žigove) s oznakama legija ili radionica – omogućuje rekonstrukciju tehnoloških i organizacijskih aspekata građevinske prakse, kao i identifikaciju lokalnih proizvodnih centara. Tragovi trgovačkih putova otkriveni su kroz preglede terena, geofizička ispitivanja i sistematska iskopavanja (npr. u Ravnama kod Tešnja, na Trebačkom brdu). Ovi tragovi – u obliku utabanih kolnika, mostovskih konstrukcija, putnih milokaza – omogućavaju razumijevanje logističke povezanosti između različitih urbanih i ruralnih naselja.

Uspostavljena mreža trgovačkih puteva igrala je ključnu ulogu u širenju kulturnih i religijskih utjecaja, iako se direktna veza s kršćanskim misionarstvom u Usori prije 4. vijeka može samo pretpostaviti. Keramički predmeti pronađeni na lokalitetima svjedoče o visokim standardima proizvodnje i estetskim vrijednostima tog doba. Analiza glazure, oblika i dizajna keramike pruža uvid u lokalne i regionalne estetske preferencije, ali i u trgovačke veze, prisustvo keramike iz Panonije, Italije, čak i sjeverne Afrike (uljne amfore) dokazuje da je Usora bila uključena u široke trgovačke mreže. Prema Gekiću i saradnicima (2022.), najvažniji izvori za proučavanje Bosne i Hercegovine u kasnoj antici su arheološki ostaci – nalazi poput ranokršćanskih bazilika i novca svjedoče o prisutnosti kršćanskih zajednica. Oni ističu da na području sjeverne Bosne arheološki izvori ostaju primarno svjedočanstvo o naseljenosti i vjerskom životu u kasnoj antici. Popović, Beća i Veletovac (2017.) zaključuju da nedavno otkrivena kasnoantička bazilika predstavlja važan izvor za proučavanje teritorija sjeveroistočne Bosne. Kako navodi Džino (2023.), ostaci ranokršćanskih bazilika, ukopi i pripadajuća materijalna kultura ukazuju na organizirani kršćanski život u kasnoantičkoj Bosni.

Na dva lokaliteta, Alibegovci (općina Usora) i Tugovići (općina Tešanj), otkriven je respektabilan broj sitnih arheoloških nalaza, koji uključuju nekoliko tisuća predmeta iz rimskog perioda. Ova otkrića, fragmenti keramike, opeka, tegula, metalnih predmeta (nokti, alati, novac), dokaz su visokog stepen urbanizacije i naseljenosti sjeverne Bosne u prvim stoljećima rimske vlasti (1. – 3. vijek). Posebno je značajno što se među nalazima iz Alibegovaca pojavljuju i kasnoantički slojevi (4. – 6. vijek), što ukazuje na kontinuitet naseljenosti.

SLIKA – Rimskodobni nož otkriven prilikom arheološkog istraživanja u Tugavićima kod Tešnja, izvor Institut za arheološka istraživanja BiH

Opeke korištene u arhitektonskim strukturama otkrivaju kontinuitet građevinskih tehnika kroz različite periode, ali i tehničke inovacije – npr. uvođenje hipokausta (podnog grijanja) u stambenim i javnim zgradama. Materijalni dokazi ukazuju na utjecaje iz središnje Europe (Norik, Panonija), što dodatno potvrđuje trgovačke veze. Tragovi trgovačkih putova ilustriraju dinamiku ekonomskih i političkih odnosa u regiji. Arheolozi su identificirali niz lokaliteta na kojima su sačuvani ostaci trgovačkih mreža (mostovi, putne stanice, odmorišta). Ovi nalazi potvrđuju postojanje organiziranog transportnog sistema u antici i ranom srednjem vijeku, iako su se mnogi putevi koristili i kasnije, pa je teško razlikovati rimski od srednjovjekovnog sloja. Keramika se često nalazi u kontekstu naselja, što ukazuje na njenu ulogu u svakodnevnoj potrošnji i industrijskoj proizvodnji (radionice keramike). Opeke, kao građevinski materijal, korištene su za izgradnju utvrda (kastruma), hramova (rimskih i kasnije kršćanskih), javnih zgrada (terme, bazilike, tržnice) i privatnih vila.

Geografski položaj Usore, na raskrižju prema Panoniji i Dalmaciji, uz plovnu rijeku Bosnu i usorsku dolinu, omogućio je integraciju materijalne kulture s trgovačkim aktivnostima. U naselju Ravne (kod Tešnja) otkrivena je dionica lokalnog rimskog puta, koji je gradinsko naselje u Tešnju spajao s cestom koja je vodila prema Castrumu (Banja Luka), gdje se dalje spajala s glavnom cestom od Salone prema Servitiumu (Gradiška). Velika

cesta koja je spajala Dalmaciju (Salonu i Naronu) s Panonijom, a išla je duž rijeke Basante (Bosne), prolazila je i kroz usorski kraj. Ostaci te ceste s lijeve strane rijeke Bosne, koji su spajali ovaj kraj s provincijom Dalmacijom i dalje na sjever s ostatkom Panonije, pronađeni su u okolini Trebačkog brda. Ta cesta je kod ušća rijeke Usore u Bosnu dolazila do ilirske gradine u Makljenovcu (Doboj) i obližnje rimske utvrde (castrum). Postojala je i treća cesta koja je preko potencijalne luke Ad Ossera (Jelah) vodila prema sjeveru (Prnjavor – gradina Hrvaćani) i dalje na Savu kod Kobaša ili na Urbate (Srbac). Arheološki tragovi vezani za ovu cestu pronađeni su u Kulašima (castrum Galaas?), u čijoj se okolini nalaze i termalni izvori, koji su posebno privlačili Rimljane (izgradnja kupelji, svetišta ljekovitim izvorima).

SLIKA – Arheološki materijal iz rimskog doba pronađen prilikom arheološkog istraživanja Alibegovci kod Tešnja, izvor Institut za arheološka istraživanja BiH

Arheološki nalazi potvrđuju dugotrajnu prisutnost trgovačkih ruta koje su povezivale lokalno stanovništvo s imperijalnim tržištima. Keramički fragmenti otkrivaju tehničke inovacije u procesu pečenja i dekoracije materijala (npr. upotreba olovne glazure, reljefni ukrasi). Analiza opeka pokazuje da su lokalni majstori koristili tehnike (pečenje u vertikalnim pećima, standardizirane veličine) koje su se prenosile generacijama, ali i da su postojale radionice koje su proizvodile za lokalno tržište. Tragovi trgovačkih putova, evidentirani kroz geomorfološka istraživanja (lidar, georadar), svjedoče o prilagođavanju terena potrebama transporta, usjeci u stijenama, nasipi preko močvara. Arheološki nalazi dokumentiraju integraciju materijalne kulture s ekonomskim i političkim promjenama u regiji. Keramika i opeke, kao materijalni artefakti, služe kao pouzdani indikatori kulturnih utjecaja i razmjene, ali i lokalne proizvodnje, određeni tipovi keramike izrađivani su isključivo u lokalnim radionicama, što svjedoči o kontinuitetu autohtonih zanatskih tradicija. Detaljna stratigrafska analiza tih nalazišta omogućava hronološko razgraničenje različitih kulturnih slojeva, od mlađeg željeznog doba, preko rimske dominacije, do kasne antike i srednjeg vijeka. Svi ovi materijalni dokazi zajedno oblikuju sveobuhvatan uvid u razvoj trgovačkih mreža i arhitektonske infrastrukture, što je temelj za daljnje istraživanje u kontekstu širenja kršćanstva u regiji, iako izravna veza između keramike i kršćanske prakse rijetko može biti dokazana (osim kada se na posudama pojavljuju kršćanski simboli, što je u Usori za sada rijedak nalaz).

3.3. Rimska naselja u usorskoj dolini

Mrgić (2018.) ističe da arheološki ostaci "svetih mjesta" u predmodernoj Bosni, uključujući područja poput Usore i Posavine, svjedoče o kontinuitetu korištenja prostora. Prema Mrgić (2006.), u sjevernoj Bosni može se pratiti kontinuitet naseljenosti i transformacija od kasne antike do srednjovjekovnih struktura. Rimska naselja duž rijeke Usore identificirana su (uglavnom površinskim pregledima) u današnjim naseljima Alibegovci (općina Usora), Tešanjka, Žabljak, Jelah, Tešanj, Kalošević i dr. Posebno je bilo značajno naselje kod Jelaha, jer je tu bilo račvanje rimskih puteva: jedan krak vodio je na sjever preko Hrvaćana (Prnjavor) na prijelaz preko Save kod današnjeg Kobaša, a drugi na jug prema unutrašnjosti i Stanecli (Mali Mošunj) i Bistua Nova (Bugojno), prateći stari ilirski put, vjerojatno izlazeći na Bosnu kod Željeznog Polja. Osim toga, u Jelahu su otkriveni ostaci zgrade, tragovi troske (što ukazuje na metaluršku aktivnost), keramika i sl. Lokacija je jako blizu rijeke Usore, pa je mogla biti i manja riječna luka, hipotetski nazvana Ad

Ossera (o čemu će biti više riječi u nastavku). Usorska dolina bila je značajan prostor u rimsko doba, kako zbog plodnog tla tako i zbog komunikacijskog položaja. U naselju Žabljak (lokalitet Crkvina, Žabljak) postoje arheološki ostaci građevina iz doba Rimskog Carstva (temelji, zidovi, opeke). Na više lokacija otkrivena su rimska naselja u kojima su pronađeni fragmenti rimske keramike, opeke, krečnog maltera i slični nalazi.

Ad Ossera, hipotetska luka kod Jelaha nije potvrđen u antičkim izvorima, već je riječ o modernoj hipotezi. Termin "Ad Ossera" koristi isključivo kao radni radikalni konstrukt za potrebe modeliranja prostorne logistike, a ne kao istorijski potvrđen toponim. Međutim, sama mogućnost postojanja riječne luke na ovom mjestu predstavlja intrigantan predmet istraživanja u kontekstu rimske i ranokršćanske infrastrukture. Arheološki i tekstualni dokazi (posredni) ukazuju na mogućnost postojanja strateškog čvorišta koje je služilo za pretovar robe s riječnog na kopneni transport. U starim izvorima, naziv "Ossera" se ne pojavljuje, ali neki istraživači sugeriraju vezu s hidronimom "Usora" (latinski Ossera kao izvedenica). Arheološki nalazi u području (troska, keramika, ostaci zgrade, itd.) ukazuju na prisutnost industrijskih aktivnosti (obradu željeza) i skladištenje robe. Geografski položaj lokacije (na ušću Usore u Bosnu, uz plovni tok) omogućavao je prirodnu zaštitu, a pristup daljem plovnom sistemu bio je relativno lagan unatoč složenom obalnom reljefu.

SLIKA – Umjetnička rekonstrukcija mogućeg izgleda rimske luke na rijeci Usori, Ad Ossera, izvor Gemini AI

Pored Jelaha, značajni ostaci rimskih građevina pronađeni su u Žabljaku (lokalitet Crkvina). Riječ je o uzvisini koja dominira ušćem Usore u Bosnu, s vidljivim ostatcima masivnih zidova građenih tehnikom opus incertum (lomljeni kamen vezan mortom). Površinski nalazi uključuju fragmente opeka s pečatima, keramike i komada mramorne plastike. Toponim "Crkvina" (koji se na desecima lokaliteta u Bosni odnosi na ostatke crkve, često srednjovjekovne, ali ponekad i kasnoantičke) sugerira da je na tom mjestu kasnije podignuta sakralna građevina, što bi moglo upućivati na kontinuitet korištenja prostora od rimskog do kršćanskog doba. Međutim, bez stratigrafskih iskopavanja ne može se sa sigurnošću tvrditi da se radi o ranokršćanskoj bazilici, moguće je da je riječ o srednjovjekovnoj crkvi koja je koristila rimski materijal kao spolije.

U Alibegovcima (općina Usora), nedavna istraživanja (2023.) na trasi autoceste Vc otkrila su višeslojni lokalitet: prahistorijsku gradinu, ilirsko naselje, rimski objekt (vjerojatno villa rustica) i kasnoantičke slojeve s ostacima kamene građevine čija funkcija još nije utvrđena (možda skladište, možda ranokršćanski oratorij). Očekuje se objava preliminarnog izvještaja koja će rasvijetliti ove nalaze. U Kaloševiću su također zabilježeni fragmenti rimske opeke i keramike.

Rimska infrastruktura, ceste, naselja, luke (potencijalne), stvorila je materijalne i komunikacijske preduvjete za širenje kršćanstva. Međutim, ne treba pretpostaviti da je kršćanstvo automatski slijedilo rimske puteve. U Usori, prvi sigurni arheološki tragovi kršćanskog prisustva (simboli, groblja) datiraju tek iz 4. vijeka, dok za raniji period imamo samo indirektne pokazatelje. Stoga se rimska infrastruktura potencijalno treba tretirati kao kanal, a ne kao dokaz ranog kršćanstva. Dodatna sistematska istraživanja, posebno na Žabljaku, Jelahu i Alibegovcima, potrebna su kako bi se ova pitanja razjasnila.

Apostolsko kršćanstvo u Panoniji i Usori

4.1. Apostol Pavao u Iliriku: Legende i historijski tragovi

Kršćanstvo u regiju Usora dolazi, prema posrednim pokazateljima, relativno rano, iako ne postoje izravni arheološki ili pisani dokazi o kršćanskoj prisutnosti u Usori u 1. vijeku. Posredni pokazatelji, uključujući rimsku

infrastrukturu (ceste, naselja), blizinu Sirmijuma koji je kasnije postao važan kršćanski centar, te kasniju tradiciju o apostolskom djelovanju, sugeriraju mogućnost ranog utjecaja, ali ne i njegovu sigurnu potvrdu. Važno je napomenuti da su u širim okvirima regije Usore, kao i u drugim dijelovima Bosne, pronađeni ostaci ranokršćanskih bazilika i crkava (npr. u Oborcima, Turbetu, Bilimišću) koje datiraju iz 4. – 6. vijeka i koje svjedoče o kasnijem, dobro organiziranom kršćanskom životu. Međutim, pokušaji da se te bazilike izravno povežu s učenjem apostola Pavla i njegovih učenika (Tita, Andronika) ostaju još uvijek izazov.

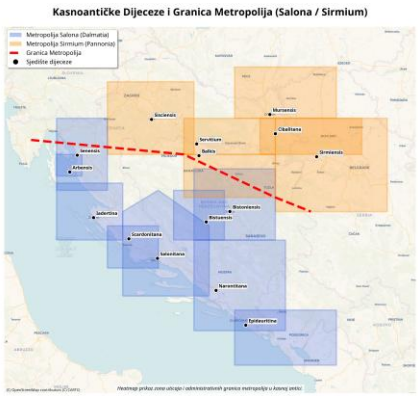
Apostol Pavle je u novozavjetnim spisima prepoznat kao jedan od najvažnijih ranih kršćanskih misionara. Njegova Poslanica Rimljanima (15,19) spominje da je širio evanđelje "od Jeruzalema pa sve do Ilirika". Ovo je jedini izravni novozavjetni podatak koji povezuje Pavla s prostorom zapadnog Balkana. Izvorno golema provincija, podijeljena je nakon velikog Ilirskog ustanka (6. – 9. godine) na Dalmaciju (Gornji Ilirik) i Panoniju (Donji Ilirik). Ipak, naziv „Ilirik" zadržao se kao krovni termin za cijelu regiju. Međutim, sam Pavle ne navodi imena gradova koje je posjetio u Iliriku, niti se u Djelima apostolskim spominje njegov boravak na tom području. Stoga je svaki pokušaj rekonstrukcije Pavlovog itinerara kroz Panoniju (uključujući Sirmijum ili Usoru) nužno spekulativan. Ono što imamo jesu kasnije tradicije (od 3. vijeka nadalje) koje su apostolsko djelovanje u Panoniji smatrale historijskom činjenicom, te tradicije su, bez obzira na svoju (ne)utemeljenost, imale snažan utjecaj na oblikovanje lokalnog crkvenog identiteta i legitimiteta.

Period	Događaj	Relevantnost za Usoru
cca 50-70	Pavlovo djelovanje u Iliriku	Indirektni utjecaj
304	Dioklecijanovi progoni	Mogući egzodus kršćana u planine
325	Nikejski sabor	Početak teoloških podjela
357-359	Sirmijumski sabori	Arijanska dominacija
582	Pad Sirmijuma	Kolaps metropolitske strukture
1463	Pad Bosne	Kraj Crkve bosanske

TABELA - Hronologija ključnih događaja za kršćanstvo u Usori

Utjecaj apostola Pavla na oblikovanje kršćanstva u Panoniji i Usori očituje se stoga ne kroz historijski potvrđene posjete, već kroz interpretacije ranokršćanskih tekstova i usmenu tradiciju koja se prenosila generacijama. Tradicija o njegovim posjetama (npr. kod Hipolita Rimskog u 3. vijeku) sugerira da je, iako ne izričito spomenut u kanonskim spisima za područje Panonije, apostol imao indirektan utjecaj na širenje evanđelja u susjednim područjima, prvenstveno kroz svoje učenike i suradnike (Andronika, Tita, Luke). Arheološki nalazi u regiji (kasnoantičke bazilike, krstionice) pružaju indirektne dokaze o ranom kršćanskom djelovanju, uključujući inskripcije i simbole (hristogrami, krstovi) koji se u kasnijim razdobljima (4. – 6. vijek) povezuju s apostolskom tradicijom. Neki istraživači (npr. J. Zeiller, F. Šanjek) smatraju da su elementi Pavlovih misijskih aktivnosti preneseni preko lokalnih vjernika iz susjednih provincija (Dalmacija, Gornja Mezija), što je potvrđeno analizom teoloških dokumenata i ranih crkvenih uredbi (kanoni).

Prema nekim teološkim studijama, Pavle je mogao posjetiti područja blizu granica Panonije (npr. Sirmijum je na rijeci Savi, koja je bila prirodna granica), čime bi posredno postavio temelje za kasniji razvoj kršćanske zajednice, ali to je tek hipoteza.

SLIKA – Karta rasporeda kasnoantičkih dijaceza metropolija Sirmijuma i Salone, izvor A. Agić

U ranim kršćanskim spisima, kao što su Djela apostolska i poslanice, bilježe se misionarski napori koji, iako ne izričito vežu Pavla za Ilirik, ukazuju na dinamično širenje kršćanstva mediteranskim i balkanskim prostorom tokom 1. i 2. vijeka. Paralelne tradicije u kasnijim spisima (Hipolit, Euzebije Cezarejski, Jeronim)

dodatno sugeriraju da je apostolski utjecaj dosegao i ove zapadne krajeve, ali te tradicije datiraju dva do tri vijeka nakon događaja, pa ih treba tretirati kao predaje koje svjedoče o potrebi za apostolskim legitimitetom, a ne kao historijske izvještaje.

Legende o Pavlovim putovanjima ostale su kao simboli misionarskog idealizma unutar rane crkve. Ove legende, iako mitološki obojene, potiču kritičke rasprave među historijskim i teološkim istraživačima, neke škole (npr. bečka historijska škola početkom 20. vijeka) prihvaćale su ih kao historijske, dok ih moderna kritika uglavnom odbacuje kao nepotvrđene. Arheološka otkrića koja povezuju ranokršćansku ikonografiju s Pavlovim učenjima (npr. prikazi Pavla s mačem, simbolom mučeništva) pružaju dodatnu potporu kultu apostola, ali ne i njegovoj fizičkoj prisutnosti. U kontekstu Panonije, figura apostola Pavla simbolizira početak novog religijskog pokreta koji je transformirao društveno-religijski pejzaž regije, ali taj početak u Panoniji nije simultan s Pavlovim životom, već seže u 3. i 4. vijek.

Njegova misionarska djela postala su model legitimiteta za rane kršćanske zajednice. One su tvrdile da su utemeljene od strane apostola ili njegovih izravnih učenika kako bi stekle autoritet u odnosu na druge crkve. Utjecaj njegovog učenja vidljiv je u organizaciji crkvene strukture koja se razvijala paralelno s rimskim administrativnim sistemom (biskupije prate provincijske granice). Misionarski rad u Iliriku usko je bio povezan s logističkom podrškom koju je omogućila rimska infrastruktura, ceste, poštanski sistem (cursus publicus), sigurnost plovidbe. Sinergija između lokalnih zajednica i rimskih vlasti potaknula je širenje kršćanstva unatoč političkim i društvenim izazovima (progonima). Legende o apostolskim posjetama djeluju kao dokaz rane interakcije između autohtonih kultura i misionara, ali ponovno, u svojstvu predaje.

Figura apostola Pavla ima važnu ulogu u tradiciji o razvoju kršćanstva u Iliriku i Panoniji. Njegova misija i učenje imali su trajni utjecaj na formiranje lokalnih crkvenih zajednica i razvoj kršćanske tradicije u regiji, kroz kasniju recepciju njegovih spisa, kroz misionare koji su ga slijedili i kroz svjesno pozivanje na njegov autoritet. Iako su historijski dokazi o njegovoj izravnoj prisutnosti oskudni i neuvjerljivi, kombinacija arheoloških nalaza (kasnoantičkih bazilika), teoloških analiza i usmene tradicije ukazuje na to da je apostol Pavle, kao simbol, a možda i kao posredni pokretač, imao značajan utjecaj na razvoj kršćanstva na zapadnom Balkanu. Stoga, studija o apostolu Pavlu i njegovoj misiji u Iliriku i Panoniji predstavlja važan dio historije kršćanstva. Njegov utjecaj ostaje ključna tema u studijama rane kršćanske evangelizacije, čime se potvrđuje njegova simbolička i historijska važnost u formiranju identiteta kršćanstva u Panoniji i Usori, s tim da se taj utjecaj prvenstveno odnosi na razdoblje od 4. vijeka nadalje.

4.2. Sirmijum kao metropola: Biskup Andronik i Poslanica Rimljanima (16,7)

Sirmijum (današnja Sremska Mitrovica) bio je jedan od najvažnijih kasnoantičkih gradova na Balkanu, ali i u Europi, često carski boravišni grad i sjedište prefekta Ilirika. Njegov strateški položaj na rijeci Savi, na raskrižju puteva prema Italiji, istoku i unutrašnjosti Balkana, omogućio je razvoj snažnog crkvenog i administrativnog centra. U Sirmijumu je postojala razvijena mreža crkvenih institucija od 3. vijeka nadalje, a posebno u 4. vijeku, kada je grad često bio sjedištem careva i mjestom održavanja crkvenih sabora.

Prema kasnijoj crkvenoj tradiciji, koju prvi put bilježi Hipolit Rimski u svom djelu O apostolima (početak 3. vijeka), apostol Pavle je imenovao Andronika za biskupa Panonije. Hipolitovo svjedočanstvo datira dva vijeka nakon događaja i predstavlja predaju. Ipak, sama činjenica da je takva predaja nastala već u 3. vijeku svjedoči o tome da su kršćanske zajednice u Panoniji (uključujući Sirmijum) već tada nastojale svoj legitimitet izvesti iz apostolskog doba. U Poslanici Rimljanima (16,7) Pavao piše:

"Pozdravite Andronika i Juniju, rodbinu moju, i moje drugare u sužanjstvu koji su znameniti među apostolima, koji i prije mene vjerovaše Hrista."

Ovaj stih svjedoči o dvoje kršćana (Androniku i Juniji, vjerojatno supružnicima) koji su Pavlu bili poznati i koje on naziva "znamenitima među apostolima" (što se može tumačiti i kao "poznatima apostolima" ili "uglednima među apostolskim ljudima"). Međutim, u Poslanici se ne spominje nikakva veza Andronika s Panonijom ili Sirmijumom. Veza Andronika sa Sirmijumom i njegovo imenovanje za "biskupa Panonije" isključivo je stvar kasnije tradicije (Hipolit i autori nakon njega). Nema dokaza da je Andronik historijski biskup Sirmijuma u 1. vijeku, već da je tradicija o njemu korištena u kasnijim vremenima (4. – 5. vijek) za legitimaciju autonomnih stavova panonskih biskupa. Ovo pretpostavljeno rano prisustvo kršćanstva u Sirmijumu objašnjava kako je kršćanstvo dospjelo u Sirmij, koji će u 3. i 4. vijeku postati jedno od najjačih kršćanskih uporišta s brojnim mučenicima (poput sv. Ireneja i sv. Dimitrija). Time se Sirmij uzdiže na razinu „apostolskih sjedišta", što je u kasnijim vremenima bilo važno za prestiž tamošnje metropolije.

Prvi historijski potvrđeni biskup Sirmijuma bio je Irenej, koji je smaknut tijekom Dioklecijanovih progona 304. godine. Njegovo postojanje i mučeništvo nedvojbeno dokazuju da je Sirmijum imao organiziranu kršćansku zajednicu i biskupa već krajem 3. vijeka. Sirmijum i njegova okolina dali su ranom kršćanstvu i mnoge druge mučenike, domaće ili dovedene ovamo kako bi im se sudilo (npr. sv. Dimitrije, o čemu će biti riječi u poglavlju 4.4.). U 4. vijeku, Sirmijum je postao središte homoianske (sličnosuštinske) teološke frakcije, koja je iz tog razloga odbacivala nicejski homousios. Sirmijski biskup Germinije, zajedno s biskupima Singiduna (Beograd), Murse (Osijek) i Cibala (Vinkovci), uspio je u drugoj polovici 4. vijeka nametnuti i neko vrijeme održavati službenu prevlast arijanskog (homoianskog) kršćanstva na području Ilirika. Na koncilu u Akvileji 381. godine, nakon Teodozijeve uspostave nicejskog pravovjerja, oni su, između ostalih, osuđeni od strane biskupa Siscije i Jovije.

SLIKA – Rekonstrukcija izgleda Sirmijuma i okoline u doba rimske vladavine, izvor Muzej Srijemska Mitrovica

Notitia Dignitatum (popis državnih i vojnih službi s kraja 4. vijeka) potvrđuje da se upravna vlast iz Sirmijuma protezala duboko u unutrašnjost, sve do planinskih masiva koji razdvajaju panonski bazen od jadranskog zaleđa. Donji tok rijeke Bosne i cijelo područje Usore činili su ekonomsko i odbrambeno zaleđe Sirmijuma. Crkvena organizacija u kasnoj antici u pravilu je pratila državne granice. Sirmijum je bio sjedište metropolije kojoj su pripadale biskupije u Mursi (Osijek), Cibalae (Vinkovci) i Siscia (Sisak), a vjerojatno i biskupije na području Bosne, iako izravnih pisanih potvrda o biskupu u Usori iz 4. – 5. vijeka nema. Tokom sinoda u Sardici (343. godine) i niza koncila u samom Sirmijumu (357. – 359. godine), spominje se moć sirmijumskih biskupa (poput Germinija i Valensa) koji su imali autoritet nad cijelim prostorom Panonije Sekunde, kojoj je pripadala i Usora.

Područje Usore, kao dio te provincije, stoga je potpadalo pod Sirmijumsku metropoliju, barem u administrativnom smislu. Za razliku od srednje Bosne (Bistua Nova), koja je gravitirala Saloni (Solin), Usora je bila neraskidivo vezana za sjeverni, panonski kršćanski krug. Historijski izvori (zapisi sa Salonitanskog sinoda 530./533. godine) sugeriraju da je granica između Salonitanske i Sirmijumske crkvene sfere bila upravo južno od Usore. Truhelka smatra vjerovatnim da je Zenica, odnosno Bistua Nova, morala biti kršćanska vrlo rano, možda i u prvom vijeku, a to izvodi iz okolnosti što je rimska naseobina Bistua Nova dobila municipijalni statut od jednog cara iz dinastije Flavijevaca, među kojima je bilo zaštitnika kršćana.

Na Salonitanskom sinodu 530. godine, biskupije iz unutrašnjosti Dalmacije (poput Bistue) izričito se navode kao dio dalmatinskog kruga. Međutim, sjeverno od planine Borje i uzvišenja oko Doboja, utjecaj Salone prestaje, a prevladava utjecaj Sirmijuma, zaključak koji se temelji na geografskoj blizini, arheološkim nalazima (tipologija bazilika, liturgijski predmeti) i kasnijim srednjovjekovnim izvorima. Irenaj Lionski u svojoj doktrini o "apostolskoj predaji" (oko 200. godine) navodi da "... možemo nabrojiti sve izabrane biskupe, izabrane od samih apostola, od tada pa sve do dan danas." Taj princip, da se biskupska vlast prenosi lančano od apostola, bio je temelj legitimacije episkopata.

Pozivanje na Andronika kao "prvog biskupa Panonije" omogućavalo je sirmijumskim (i kasnije usorskim) biskupima da tvrde da njihova tradicija nije mlađa od rimske ili aleksandrijske, već naprotiv dosta starija. Veliki progon kršćana za vrijeme Dioklecijana (303. – 304.) pokazao je da je crkva na području Ilirika i cijelog Balkana bila dobro organizirana početkom 4. vijeka, sa mrežom biskupija, sinoda i pisanih kanona. Stoga, iako Andronik kao osoba iz 1. vijeka i njegovo imenovanje za biskupa nisu historijski dokazani, tradicija o njemu odigrala je ključnu ulogu u oblikovanju identiteta Panonske crkve u 4. i 5. vijeku. Ona je bila dio argumentacije za autonomiju u odnosu na Rim i Carigrad.

4.3. Ranokršćanska zajednica u Usori

Uspostavljanje rimske vlasti i infrastrukture (ceste, naselja, trgovišta) doprinijelo je kasnijem širenju kršćanstva, baš kroz ove nove rimske centre i naselja. Panonski kršćanski utjecaj, sa sjedištem u Sirmijumu, proširio se posredstvom misionara duž rimske ceste dolinom Bosne, uključujući i Usoru. Međutim, važno je naglasiti: ne postoje izravni arheološki ili pisani dokazi o kršćanskim zajednicama u Usori prije 4. vijeka.

Sirmijum, kao eminentno središte sa snažno razvijenom hrišćanskom zajednicom već krajem 3. vijeka, te postojanje rimske komunikacije koja je povezivala ovaj centar s dolinom Bosne, predstavljaju ključne faktore za razumijevanje rane kristijanizacije unutrašnjosti. Kasniji arheološki nalazi hrišćanskih bazilika iz perioda od 4. do 6. vijeka na susjednim lokalitetima, kao što su Oborci kod Donjeg Vakufa, Turbe kod Travnika te Bilimišće kod Zenice, nedvosmisleno svjedoče o visokom stepenu institucionalne i sakralne organizovanosti hrišćanstva u srednjoj Bosni tokom 5. i 6. vijeka. Slijedom navedenog, nameće se logična pretpostavka da je i oblast Usore, pozicionirana na direktnoj komunikacijskoj ruti između Sirmijuma i pomenutih bosanskih centara, permanentno primala kršćanske uticaje. Ova recepcija je otpočela recentno u 4. vijeku, dok se u 5. i 6. vijeku ona može smatrati historijski nespornom.

Istraživanja lokaliteta Žabljak kod Usore/Tešnja, koja je vodila Irma Čremošnik tokom 1960-ih, bila su među prvim arheološkim dokazima ranoslavenskih naselja u Bosni i Hercegovini. Lokalitet je obrađen zajedno sa Mušićima u njenom poznatom radu iz 1970. godine. Posebno je značajan lokalitet Crkvina u Žabljaku, gdje su otkriveni ostaci keramike, tragovi naselja i objekata koji pokazuju kontinuitet između kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Na lokalitetu Žabljak (Crkvina) postoje naznake kasnoantičke građevine (vjerojatno utvrde) i toponim "Crkvina" koji sugerira postojanje sakralnog objekta, ali bez iskopavanja ne možemo znati da li se radi o ranokršćanskoj bazilici ili o srednjovjekovnoj crkvi. Crkvina je arheološki lokalitet identificiran kao rimsko naselje od lokalnog značaja, u naseljenom mjestu Žabljak. Otkriveni su temelji rimskog naselja i tlocrti građevina iz 2. i 3. vijeka.

Za područje Doboja i Makljenovca smatra se da je rimski vojni logor (kastrum) podignut relativno brzo nakon ustanka, vjerovatno u drugoj polovini 1. vijeka, najčešće se navodi vrijeme ranih Flavijevaca, posebno cara Vespasian (69. – 79. godina). Na lokalitetu Makljenovac (Doboj), u okviru rimskog kastruma, pronađeni su fragmenti kasnoantičke kamene plastike (kapiteli, pluteji) koji bi mogli potjecati s oltarne pregrade, što bi bio dokaz kršćanskog kulta. Međutim, ti nalazi nisu sistematski objavljeni.

SLIKA – Karta rimskog castruma sa zeleno označenim položajem hrama, izvor I. Čremosnik

U kastrumu su utvrđeni objekti za boravak vojnika i nihove aktivnosti (principija), ali i radionice za proizvodnju predmeta od gline. U kastrumu je otkriven i hram rimskim bogovima, koji je mogao biti kasnije preinačen u prvo kršćansko svetište. Za mnoge rimske vojne logore širom Balkana poznato je da su se nakon legalizacije kršćanstva unutar kastruma ili neposredno uz njih gradile male bazilike i oratoriji. Također je historijski potvrđeno da su se pojedina paganska svetilišta ili vojni hramovi postepeno preobražavali u kršćanske objekte, posebno tokom 4. i 5. stoljeća. Keramičke i druge radionice nalazile su se unutar zidova utvrde samo u najranije doba, kada je to još zahtijevala neprestana opasnost od neprijatelja.

Kasnije se, međutim, vjerovatno i zbog opasnosti od požara, ove radionice smještaju izvan utvrde. Prema tome, ponovo smještanje radionica unutar zidova možemo objasniti samo povećanom opasnošću od neprijatelja, što dokazuje i naknadno građenje ovog kompleksa u kasnoj antici. U kontekstu rimskog vojnog kompleksa u Makljenovcu kod Doboja, koji se razvija u okviru kasnoaugustejanske i ranoflavijevske militarizacije sjeverne Bosne, moguće je pretpostaviti višeslojnu naseljenost u kojoj kastrum sa garnizonom od približno 500 – 1.000 vojnika generira prateće civilno naselje (canabae) od oko 2.000 – 3.500 stanovnika, dok se na okolnim uzvišenjima zadržava ilirska populacija od nekoliko stotina do približno 900 ljudi.

SLIKA – Umjetnička rekonstrukcija rimske utvrde kod Doboja i naselja do nje, izvor A. Agić

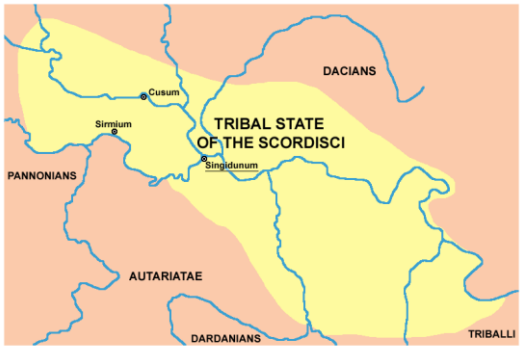
Kasnoantički horizont rimskog kastruma u Makljenovcu kod Doboja pokazuje više elemenata koji ukazuju da je lokalitet ostao aktivan tokom 4., 5. i 6. vijeka, odnosno u periodu kada kršćanstvo postaje dominantna religija Rimskog Carstva. Tokom istraživanja pronađeni su brojni arhitektonski ulomci izrađeni od fino obrađenog kamena, među kojima se posebno izdvajaju kapiteli, profilirani arhitektonski elementi i fragmenti kamenih ploča koje po svojim karakteristikama odgovaraju dijelovima liturgijskog namještaja ranokršćanskih crkava. Iako nijedan nalaz nije sačuvan in situ kao cjelovita oltarna pregrada, njihova tipologija i obrada omogućavaju pretpostavku da dio kamenih ulomaka potječe upravo od oltarne pregrade (cancella) ili druge unutrašnje opreme ranokršćanskog objekta. U ranokršćanskoj arhitekturi oltarna pregrada predstavljala je osnovni element koji je odvajao prezbiterij od prostora za vjernike. Sastojala se od kamenih pluteja, stupića, kapitela i arhitrava, a upravo su takvi elementi najčešći pokazatelji postojanja crkve čak i kada zidovi građevine nisu očuvani. Prisutnost pluteja ima posebno dijagnostičko značenje jer se oni praktično ne pojavljuju u profanoj ili vojnoj arhitekturi, nego gotovo isključivo u crkvenom kontekstu.

U Makljenovcu je posebno značajno što se ovi nalazi pojavljuju unutar kasnoantičkog sloja rimskog kastruma, koji je prema nalazima keramike, novca i građevinske aktivnosti bio naseljen i nakon vojničke faze iz 2. – 3. stoljeća. Novija analiza ranijih iskopavanja pokazala je da utvrđenje nije napušteno početkom 3. stoljeća, nego je imalo drugu fazu života u kasnoj antici. Takav kontinuitet predstavlja osnovni preduslov za pojavu ranokršćanske zajednice.

U slučaju Makljenovca treba uzeti u obzir i postojanje razvijenog civilnog naselja oko kastruma. Takva naselja gotovo redovno razvijaju vlastite crkve čim broj stanovnika

postane dovoljno velik. Ukoliko su pronađeni fragmenti zaista dijelovi oltarne pregrade, tada oni svjedoče postojanju jedne manje kasnoantičke bazilike ili vojne crkve koja je služila i posadi i civilnom stanovništvu. Važno je naglasiti da se ova interpretacija trenutno ne može smatrati definitivno dokazanom. Do danas nije otkriven tlocrt bazilike niti je pronađen siguran liturgijski kompleks in situ. Međutim, kombinacija više nezavisnih pokazatelja čini hipotezu vrlo vjerovatnom: kontinuitet života kastruma u 4. – 6. stoljeću; prisutnost kasnoantičke arhitektonske plastike; fragmenti koji tipološki odgovaraju plutejima i kapitelima oltarne pregrade; analogije s brojnim kasnoantičkim vojnim utvrđenjima na prostoru Dalmacije i Panonije; razvoj civilnog naselja uz kastrum, koje predstavlja prirodno okruženje za formiranje ranokršćanske zajednice. Iz dostupnih arheoloških podataka može se zaključiti da postoji visok stepen vjerovatnoće da je u kasnoj antici na području rimskog kastruma ili neposredno uz njega postojao ranokršćanski bogoslužni objekt.

Upravo takva prostorna i demografska struktura predstavlja jedan od najpogodnijih modela za rano prodiranje kršćanstva u unutrašnjost Balkana, jer povezuje vojnu infrastrukturu, trgovačke tokove i administrativne veze sa ključnim urbanim centrima poput Sirmijuma, odakle kršćanske ideje već tokom 2. i posebno 3. – 4. stoljeća mogu dolaziti putem vojnika, trgovaca i činovnika, pa je stoga vrlo vjerovatno da se najraniji oblici kršćanskog prisustva javljaju upravo unutar kastruma i njegovog civilnog naselja, dok se tek postepeno šire prema autohtonom ilirskom stanovništvu na okolnim brdima, čime se ovaj prostor uklapa u širi obrazac kasnoantičke kristijanizacije rimskih vojnih zona na Balkanu.

SLIKA – Karta teritorija Skordijske države u čijem je sastavu i Sirmijum neposredno prije rimskog osvajanja u periodu od 3. do 1. vijeka PNE, izvor Wikipedia

U kastrumu su pronađena i ritualna posuda (patera) sa predstavama rimskih bogova i datira se u period od 2. do 4. vijeka, u doba kada se i u drugim provincijama masovnije javljaju patere ovog tipa. Možemo zaključiti da je u tom periodu rimska religija još uvijek bila zastupljena u kastrumu i rimskom naselju do njega. Neke keramičke posude oblicima i ornamentima poklapaju se sa onim iz Sirmija što je još jedan dokaz veze ove dvije lokacije. Nalazi rimske bojene keramike, naročito u Sirmijumu, sa kojim posebno keramika iz kastruma u Doboju pokazuje mnoge sličnosti, kao i dobro obrađeni nalazi Eraviska i Skordiska u Panoniji. Mnoštvo motiva koji slikanu keramiku Sirmiuma vežu uz latensku keramiku Eraviska i Skordiska, zatim i motiv jelena, koji se pojavljuje jedino na keramici Sirmiuma, upućuju na to da je Sirmium bio jedan od glavnih kasnijih centara izrade siikane keramike, a stajao je pod uticajem spomenutih dvaju grupa slikane keramike Eraviska. Poznato je i inače da je Sirmijum u rimsko doba bio jedan od glavnih industrijskih centara keramike, i da je svojom robom snadbjevao, ne samo Panoniju, nego i provinciju Dalmaciju. Prema tome, slikana keramika je ovim trgovačkim putevima dospjela i u Bosnu, gdje su, sudeći po originalnim motivima koji se ponegdje javljaju, postojale i lokalne radionice. Ovo ekonomsko-kulturno širenje i uticaj iz Sirmijuma doveo je i kršćanstvo iz Sirmijuma na zapad prema Usori.

Odmah do rimskog kastruma, sa njegove zapadne strane, pronađeno je i civilno naselje rimskih kolonista, a još zapadnije od njega postojalo je ilirsko naselje na uzvisini (gradina).

U rimskom naselju otkrivena je i javna zgrada - kupatilo (banja). Najkasniji nalazi u kastrumu najviše analogija pokazuju sa nalazima iz Moravske i sa jugozapadnim oblastima centralne Evrope koje su naselili Slaveni. U Bosni najsličnije oblike keramičkih posuda nalazimo u obližnjem naselju Žabljaku.

U naselju Alibegovcima, 2023. godine otkriveni su kasnoantički slojevi, na lokalitetu Gračac, sa ostacima kamene građevine, njena funkcija još se utvrđuje. Lokalitet Gračac u Alibegovcima je višeslojni lokalitet. Najnoviji objavljeni rezultati zaštitnih istraživanja na trasi Koridora Vc potvrđuju da je Gradina (Gračac) u Alibegovcima bila naseljena kroz više perioda: eneolit, bronzano doba, željezno doba, rimsko doba i kasna antika. Autori eksplicitno navode da je lokalitet imao kontinuitet sve do kasnoantičkog perioda. U javnim izvještajima i sažecima navodi se da je tokom istraživanja otkriven: kasnoantički kulturni sloj, ostaci zidane kamene građevine, malter i obrađeni kamen. Zaštitna arheološka istraživanja lokaliteta Gračac u Alibegovcima provedena tokom izgradnje Koridora Vc potvrdila su postojanje kasnoantičkog horizonta sa ostacima zidane kamene arhitekture. Funkcija objekta još nije objavljena niti je pouzdano utvrđena, ali njegovo postojanje potvrđuje intenzivnu kasnoantičku aktivnost u neposrednoj okolini rimskog kastruma u Makljenovcu. Zbog prostorne povezanosti s rimskom cestom i vojnim kompleksom, nalazi iz Alibegovaca predstavljaju važan argument da je šire područje Doboja ostalo gusto naseljeno tokom 5. i 6. vijeka, odnosno u vrijeme intenzivne kristijanizacije unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Na temelju geografskog položaja, rimske infrastrukture i analogije sa susjednim područjima, vjerojatno je da su prve kršćanske zajednice u Usori nastale tijekom 4. vijeka, pod utjecajem Sirmijuma, a svoju punu organizaciju (bazilike, biskupije) dosežu u 5. i 6. vijeku. Izravni arheološki dokazi za to još nisu pronađeni, ali neizravni pokazatelji su dovoljno snažni da opravdaju daljnja sistematska istraživanja.

Dok je Usora bila čvršće vezana za Sirmijum i panonske putove, porječje Vrbasa i srednja Bosna bili su neraskidivo vezani za Salonu (Solin). Planinski masivi poput Vlašića služili su kao prirodne granice, ali su crkveni oci u Saloni nastojali zadržati kontrolu nad područjima srednje Bosne zbog važnih rudnika srebra i željeza koji su se nalazili u "bosanskom rudarskom bazenu" (okolina Fojnice, Kreševa i Gornjeg Vakufa). Na tim su prostorima pronađeni brojni ostaci ranokršćanskih bazilika (npr. u Oborcima, Turbetu, Bilimišću), što pokazuje da je kršćanstvo u 5. – 6. vijeku u srednjoj Bosni bilo izuzetno dobro organizirano i vitalno sve do velikih seoba krajem 6. vijeka. Usora se po pitanju kršćanske organizacije nalazila između ta dva velika centra, Sirmijuma i Salone, sa tim da su arheološki tragovi u samoj Usori za sada skromniji.

Tamo gdje su ranokršćanske bazilike potvrđene u Bosni (izvan Usore), one pokazuju tipične elemente: orijentaciju istok-zapad, polukružnu apsidu, krstionicu (baptisterium), liturgijski namještaj od kamena (oltarne pregrade, ambone). Simbolika unutar bazilika (hristogrami, krstovi, rozete, vinova loza) povezana je s idejom apostolskog nasljeđa i spasenja. Usvajanjem kršćanske simbolike, lokalne zajednice redefinirale su svoj identitet, ali su istodobno zadržale i neke stare, predkršćanske ukrasne motive (spirale, sunce, mjesec), što je vidljivo na kasnijim stećcima, a možda i na fragmentima kasnoantičke kamene plastike. Prema društveno-antropološkim studijama (Džaja, Čošković), ove promjene imale su dubok utjecaj na kolektivnu svijest regije, ali se proces kristijanizacije odvijao postupno, uz dugotrajno koegzistiranje starog i novog.

Istraživanja u terenu na potencijalnim lokalitetima u Usori (Žabljak, Makljenovac, Kuzmadanj) pokazuju postojanje višeslojnih struktura, rimskih, kasnoantičkih, srednjovjekovnih. Tekstualni izvori iz kasne antike (pisma biskupa, zapisi sa sinoda) dodatno potvrđuju važnost crkvene organizacije u Iliriku. Dokumenti poput crkvenih arhiva (npr. povelje, akti sabora) ukazuju na redovne liturgijske prakse u bazilikama, ali se oni izravno ne odnose na Usoru. Analiza simbola i dekorativnih elemenata doprinosi razumijevanju teoloških poruka prenesenih kroz arhitekturu, ali je za Usoru većina tih analiza još uvijek na razini

pretpostavke (zbog nedostatka iskopanog materijala). Svaka faza obnove bazilika u susjednim područjima (npr. u Oborcima, gdje su zabilježene tri faze građenja) ukazuje na kontinuirani razvoj i prilagođavanje promjenama vjerskog života.

Pismeni izvori potvrđuju postojanje dinamičnih liturgijskih rituala koji su se razvijali kroz vrijeme. Studije arheologa i teologa (Basler, Milošević, Marin) ukazuju na sinergiju između arhitektonske tradicije i vjerske simbolike. Ranokršćanske bazilike na Balkanu, uključujući one u Bosni, predstavljaju ključni primjer integracije kasnoantičke arhitektonske tradicije i kršćanske simbolike u oblikovanju identiteta rane zajednice. Međutim, za Usoru ostaje zadatak budućih arheoloških istraživanja da potvrde ili opovrgnu postojanje takvih objekata na njenom tlu.

4.4. Dioklecijanovi progoni i mučenici: Sv. Irinej i Dimitrije (Sirmijski) Solunski

Dioklecijanovi progoni (303. – 304. godine) predstavljaju jedan od najtežih perioda u ranoj historiji kršćanstva. Imperijalna vlast provodila je sistematske mjere usmjerene na suzbijanje kršćanskog vjerovanja – uništavanje crkava, spaljivanje svetih knjiga, zatvaranje svećenika, te pogubljenje onih koji su odbili žrtvovati rimskim bogovima. Mučenici su se suočavali s izuzetno surovim kaznama i okrutnim mučenjima. Sirmijum je, kao važno upravno središte, bio jedno od mjesta gdje su progoni bili osobito intenzivni, s obzirom na prisutnost carskog dvora (car Galerije je boravio u Sirmijumu). Irenej postaje prvi historijski potvrđeni biskup Sirmijuma. Prema ranokršćanskim spisima (acta martyrum), pogubljen je 304. godine, vjerojatno odrubljivanjem glave. Njegovo ime i mučeništvo spominju se u martirologijima i kod crkvenih pisaca (Euzebije, Jeronim). Irenej je simbol hrabrosti i vjerskog integriteta. Njegova priča osnaživala je identitet kršćanske zajednice u regiji. Dokumentarni izvori iz kasne antike (npr. Passio Sancti Irenaei) potvrđuju njegovu mučeničku smrt. On je postao zaštitnik Sirmijuma, a kasnije je njegov kult prenesen i u druge dijelove kršćanskog svijeta.

Sv. Dimitrije (Sirmijski, kasnije nazvan "Solunski") je još jedna značajna mučenička figura iz Sirmijuma. Prema predaji (koja postoji u više verzija), Dimitrije je bio đakon ili dekan (upravitelj crkvene imovine) u Sirmijumu. Tijekom progona cara Galerija ili Maksimijana, odbio se odreći vjere i pogubljen je, po nekim verzijama strijeljanjem ili ubijen kopljima. Njegovo mučeništvo brzo je postalo poznato, a nad njegovim grobom podignuta je bazilika (između 426. i 441. godine, prema arheološkim nalazima u Sremskoj Mitrovici). Dimitrije je postao simbol žrtvovanja u ime vjere, a njegova mučenička priča dodatno je potaknula razvoj misticizma unutar ranokršćanskih zajednica.

Nakon što je Sirmijum pao pod Avare 582. godine, a potom i pod Slovene, grad je izgubio svoj značaj. Relikvije sv. Dimitrija prenesene su u Solun (Tesaloniku), koji je ostao pod bizantskom vlašću. U Solunu je Dimitrijev kult doživio radikalnu transformaciju: od sirmijskog đakona-dekana, on je postao vojni svetac, zaštitnik grada, prikazivan u oklopu s kopljem. Ta preinaka nije bila slučajna; bizantska crkva i država imale su interes da "prisvoje" popularnog sveca iz područja koje su izgubile, dajući mu nov, militantni identitet koji je odgovarao potrebama obrane od Slavena i Avara. Teofilakt Ohridski (11. vijek) navodi kako su relikvije prenesene u Solun kako bi se stvorio jedinstveni kultni identitet. Ikonografska transformacija iz dekana u legionara odražava političku potrebu za vojnom simbolikom. Proces preinake sv. Dimitrija u solunskog zaštitnika rad analizira kao primjer kako su imperijalne crkvene institucije (u ovom slučaju bizantska) reinterpretirale ili "brisale" lokalne tradicije u skladu sa svojim interesima. Međutim, potrebno je ograditi se: nije dokazano da je ova preinaka bila svjesna i centralno planirana "politika brisanja panonskog naslijeđa". Vjerojatnije je riječ o postupnom procesu sinkretizma u kojem su lokalni Solunski kršćani počastili Dimitrija kao svog zaštitnika, a s vremenom su sirmijski elementi potisnuti. Ipak, činjenica da je kult Dimitrija u Sirmijumu gotovo potpuno nestao, dok je u Solunu procvjetao, jest indikativna za način na koji se crkvena tradicija centralizirala u korist preživjelih urbanih centara.

Dioklecijanovi progoni, iako represivni, paradoksalno su doveli do jačanja unutarnje kohezije zajednice. Mučenici su svojim primjerom inspirirali nove generacije vjernika. Njihovo svjedočanstvo postalo je temelj za razvoj kršćanske etike i kulta mučenika. Teolozi ističu važnost njihove žrtve u očuvanju apostolskog nasljeđa. Pismeni izvori pružaju uvid u kompleksnost ranokršćanskog društva pod pritiskom rimske vlasti. U regionalnim centrima poput Sirmijuma, represija je poprimila oblik razgradnje lokalne crkvene strukture – biskupi i svećenici bili su prve mete. Intenzitet i oblik progona varirali su po regijama; u vojnim i administrativnim centrima poput Sirmijuma, represija je često poprimala oblik ciljane eliminacije lokalnog crkvenog vodstva, što je moglo imati za posljedicu dugoročno slabljenje regionalnih crkvenih struktura. To je olakšalo kasniju centralizaciju crkvene vlasti u imperijalnim metropolama (Rim, Carigrad, kasnije Solun) nakon Milanskog edikta (313).

Apostolsko kršćanstvo u Panoniji i Usori predmet je koji se mora razmatrati odvojeno na razini tradicije (Andronik, Pavao) i na razini historijskih činjenica (Irenej, progoni, organizacija crkve u 4. vijeku). Dok su legende o apostolima važne za razumijevanje identiteta i legitimiteta lokalne crkve, one ne mogu zamijeniti nedostatak arheoloških dokaza za 1. – 2. vijek. Prvi sigurni tragovi organiziranog kršćanskog života na području Sirmijuma (i posredno Usore) datiraju s kraja 3. i početka 4. vijeka (mučenici Irenej, Dimitrije). Razvijena crkvena organizacija s bazilikama i biskupijama u široj regiji (uključujući srednju Bosnu) postoji u 5. i 6. vijeku. Za Usoru, izravni arheološki dokazi iz tog razdoblja još nisu pronađeni, ali geografski položaj i komunikacijske veze čine njeno kršćansko prisustvo u kasnoj antici vjerojatnim. Daljnja istraživanja trebaju ili potvrditi ili opovrgnuti tu vjerojatnost.

Kršćanske zajednice Panonije između Rima i Carigrada

5.1. Nikejski sabor i recepcija njegovih odluka u panonskom prostoru

Prva ekumenska skupština u Nikeji (325. godine) predstavlja presedan u odnosima Panonske (Sirmijske) crkve prema rimskim doktrinama, otkrivajući duboke teološke i političke podjele unutar tadašnjeg kršćanstva. Car Konstantin, motiviran željom za crkvenim jedinstvom kao osnovom imperijalne stabilnosti, osobno je intervenirao u arijansku kontroverzu, nastojeći postići konsenzus kroz mješavinu teološke debate i političkog pritiska. Iako je većina episkopa na saboru prihvatila koncept homousiosa (istobitnosti Oca i Sina), izvještaji (koji su, doduše, oskudni i nepotpuni) sugeriraju da su panonski delegati pokazali rezervu prema tom formuliranju, videći u njemu potencijalnu marginalizaciju lokalnih teoloških tradicija.

Aleksandrijska škola, zagovornik nicejske ortodoksije, suočila se sa snažnom opozicijom istočnih biskupa (osobito Euzebija iz Nikomedije) koji su preferirali termin homoiousios ("slične suštine"), što je otvorilo prostor za regionalne autonomne interpretacije. Arijevo učenje o podređenosti Sina, iako osuđeno na saboru, zadržalo je utjecaj u Sirmijumu, metropoli Panonske crkve. Tamo je arijanstvo (točnije, homoianska frakcija) postalo, ne nužno svjesnim izborom, već kroz složeni splet teoloških i političkih okolnosti, obilježje regionalnog identiteta, koje se kasnije moglo tumačiti kao otpor rimskom centralizmu. Euzebije Cezarejski, ključni arijanski teolog (iako umjeren), imao je snažne veze s balkanskim biskupima, što je omogućilo prenošenje alternativnih doktrina u prostor Panonije i, posredno, Usore.

Konstantinova prisutnost na saboru, simbolizovana (prema nekim izvorima, poput Euzebija Cezarejskog) prisustvom vojnika oko koncilskog prostora, doživljena je od strane dijela biskupa – vjerojatno i panonskih – kao imperijalni paternalizam koji ugrožava crkvenu samoupravu. Odluka o datumu Uskrsa, usvojena bez konsultacija sa zapadnim biskupima (prema svjedočenju Atanazija), pojačala je sumnju u "rimsku hegemoniju" među ilirskim sveštenstvom. Anateme protiv Arija, formulirane u zaključcima sabora, protumačene su u Panoniji kao opasnost za pluralizam unutar rane crkve – iako je to tek rekonstrukcija stavova koja se ne može izravno dokazati iz sačuvanih izvora.

Sirmijumska metropolija, ili barem njeni najutjecajniji biskupi u 4. vijeku – odbila je prihvatiti Nicejski simbol vjere u njegovom izvornom obliku, tražeći reviziju terminologije koja bi odražavala ilirsku teološku specifičnost. Ovo stanovište potvrđuje, prema nekim epigrafičarima, natpis biskupa Konstancija iz 4. vijeka pronađen u Bakincima (o čemu više u 5.4), gdje se koristi arhaična kristološka formulacija bez reference na homousios. Panonska sinoda 327. godine, održana u Sirmijumu (ako je zaista održana – izvori su oskudni), navodno je odbacila nicejske kanone, što je dovelo do dugotrajne napetosti s Rimskom kurijom, ali i s pro-nicejskim biskupima na Istoku.

Nakon slabljenja i pada Sirmijuma u 5–6. vijeku (osobito nakon avarskog razaranja 582. godine), dolazi do premještanja – a ne nužno i potpunog nestanka – kršćanske aktivnosti prema perifernim područjima unutrašnjosti, uključujući prostor kasnije srednjovjekovne Bosne (Usora). Tamo su se očuvali fragmentirani oblici ranijih tradicija, ali ne kao organizirana "Panonska crkva", već kao lokalni običaji, predaje i toponimi. Obrasci religijske prakse, sjećanja i lokalne organizacije preživljavaju u fragmentiranom obliku, što je tipičan obrazac za post-rimski Ilirik. U uslovima urbanog kolapsa i gubitka centralizirane infrastrukture, kršćanska praksa se premješta prema stabilnijim perifernim područjima unutrašnjosti Ilirika, gdje se očituje kroz manje, arheološki slabije vidljive, ali kontinuirane oblike prisutnosti (tipa groblja na brdima, male crkvice, kameni križevi). U tom kontekstu, prostor srednje Bosne i Usore može se promatrati kao zona u kojoj su se elementi kasnoantičke religijske tradicije održali izvan dominantnih imperijalnih struktura – ne kao direktni nastavak sirmijumske institucije, već kao fragmentirani odraz šireg regionalnog kontinuiteta.

Budući da se Usora nalazila unutar šireg sirmijumsko-panonskog prostora, nije isključeno da su teološka strujanja prisutna u Sirmijumu mogla utjecati i na lokalne kršćanske zajednice. Ova sinteza možda se ogleda u arhitektonskim ornamentima ranokršćanskih bazilika u susjednim područjima (npr. rozete, vinove loze, spirale). Episkop Andronik, spomenut u Rimljanima 16,7, postao je referentna tačka za panonsku teologiju koja je insistirala na apostolskom naslijeđu neovisnom od rimske tradicije – iako je ta "teologija" rekonstruirana iz kasnijih izvora (npr. Hipolita) i ne može se sa sigurnošću pripisati biskupima 4. vijeka.

Ilirski biskupi (prema pisanjima Atanazija i Hijeronima) bili su poznati po snažnom osjećaju za lokalnu crkvenu samoupravu. Oni su se nalazili na granici između latinskog Zapada i grčkog Istoka. Dok je Istok bio sklon filozofskim spekulacijama i kompliciranim teološkim definicijama, a Rim polako gradio ideju o primatu pape, ilirski biskupi, barem oni iz kruga sirmijumske metropolije, insistirali su na tradicionalizmu i biblijskom utemeljenju. Nisu željeli da im diktira ni Rim ni Carigrad. Dok su biskupi na Istoku (u današnjoj Turskoj i Grčkoj) brzo prihvatili carski raskoš i uplitanje države u teologiju, ilirski biskupi zadržali su asketski i konzervativni pristup, sudeći prema pismima Hijeronima koji ih opisuje kao jednostavne ljude. Oni su na carev "paternalizam" gledali kao na opasnost koja može razvodniti čvrstinu vjere stečenu u krvi. Njihov moto, kako ga rekonstruiraju neki historičari (npr. Zeiller), bio je: "Ako piše u Pismu, prihvatamo; ako je izmislila filozofija, odbacujemo." To ih je često dovodilo u sukob s Nicejskim saborom, ne zato što su bili heretici u klasičnom smislu (većina nije poricala božanstvo Sina), već zato što su smatrali da je uvođenje nebiblijskih termina (kao što je homousios) opasna "novotarija". To je njihov stav, ali ga treba uzeti s oprezom jer izravnih izjava panonskih biskupa iz tog razdoblja imamo vrlo malo (uglavnom su sačuvani tek fragmenti).

Na velikim saborima u 4. vijeku (poput onog u Sardici, današnja Sofija, 343. godine), ilirski biskupi su često djelovali kao posrednici između istočne i zapadne frakcije. Zalagali su se za mirno rješenje spora bez ekskomunikacija, što je car Konstantin – a kasnije i njegovi sinovi – često koristio za svoje političke svrhe. No, istodobno su uzvraćali tražeći da se car ne miješa u administrativne granice njihovih biskupija. Ilirski biskupi borili su se da zadrže pravo da sami biraju svoje poglavare (metropolite) i da im niko "spolja" ne nameće datume praznika ili liturgijska pravila – to je zabilježeno u kanonima sardičkog sabora.

Ocjena otpora. Odbijanje nicejskih odluka u Panoniji omogućilo je očuvanje autokefalnih crkvenih struktura sve do gotske okupacije u 5. vijeku. Ovaj otpor – bio on svjestan ili posljedica konzervativizma – predstavlja rani oblik crkvenog partikularizma koji će kasnije, u drugačijem obliku, karakterizirati Crkvu bosansku. Analiza sabora kroz prizmu panonskih izvora zahtijeva kritički pristup dominantnoj ranovizantijskoj historiografiji, koja je nicejsku pobjedu prikazivala kao univerzalni konsenzuz, dok u stvarnosti homousios nije prihvaćen bez otpora i dugo je trebalo da postane općeprihvaćen.

Istraživanja (npr. Hanson, Williams) ukazuju na kontinuitet arijanskih (homoianskih) praksi u ruralnim područjima Panonije sve do 6. vijeka, što dovodi u pitanje etablirane kronologije crkvene unifikacije koje sugeriraju da je nakon 381. godine arijanstvo potpuno iščezlo. Arheološki nalazi iz Bakinaca i Šipraga, uključujući dekorativne elemente poput impost-kapitela s rozetama i ostatke bazilikalnih struktura, jasno potvrđuju prisustvo razvijenog kršćanskog materijalnog sloja u unutrašnjosti Bosne tokom 5. i 6. vijeka. Međutim, izostanak episkopalnih kompleksa i administrativnih centara u samoj Usori ukazuje na mogući diskontinuitet institucionalne crkvene organizacije nakon destrukcije urbanih čvorišta poput Sirmijuma krajem 6. vijeka. U takvom kontekstu, religijski život nije nestao, nego se transformirao u lokalizirane oblike, male zajednice okupljene oko naselja, groblja i usmenih predaja.

5.2. Arijanski raskol i dominacija Sirmijuma u 4. vijeku

Arijanski raskol u 4. vijeku predstavljao je ključnu fazu u afirmaciji Sirmijuma kao metropole Panonske crkve, gdje je teološka alternativa Nicejskom simbolu postala – bilo svjesno bilo posredno – instrument političkog otpora rimskom centralizmu ili, preciznije, izraz regionalne teološke posebnosti. Nakon Nicejskog sabora 325. godine, Sirmijumska crkvena provincija razvila je vlastitu kristološku školu koja je kombinirala elemente subordinacionizma s lokalnim ilirskim tradicijama (naglašavanje jednostavnosti, biblijski tekstualizam), što je omogućilo očuvanje doktrinarne autonomije – sve dok je to bilo politički moguće.

Car Konstancije II, nastojeći balansirati između istočnih i zapadnih frakcija, aktivno je podržavao sirmijumske biskupe (posebno Germinija) u njihovoj kritici homousiosa. To je dovelo do serije sinoda koje su redefinirale crkvenu politiku u korist homoianske (sličnosuštinske) frakcije. Sirmijumski sabori 357. i 358. godine formulirali su tzv. "Blasfemiju Sirmijuma" (naziv od strane nicejaca), eksplicitno odbacujući terminologiju o istobitnosti Oca i Sina i usvajajući formulu da je Sin "sličan Ocu po svemu" (homoios kata panta) – bez upotrebe supstancijalne terminologije. Ova formula bila je prihvatljiva gotičkim plemenima (koja su je prenijela u svoju arijansku tradiciju), što je produžilo njen život nakon Teodozijevog edikta.

Ovaj doktrinarni okvir, zasnovan na subordinaciji Sina (koji nije jednak Ocu po biti, već mu je sličan po volji), postao je platforma za savez između panonskog sveštenstva i arijanski orijentiranih istočnih biskupa (Euzebije iz Nikomedije, Akakije iz Cezareje). Germinije Sirmijumski, ključna figura u ovim događajima, uspostavio je teološki model koji je omogućio simbiozu između ilirskog partikularizma i carigradskih (konstancijevskih) strujanja. Kroz šest (ili više) crkvenih sabora održanih u Sirmijumu tokom 4. vijeka, metropolitska vlast je sistematski marginalizirala nicejske pristalice, što je kulminiralo protjerivanjem biskupa Fotina 351. godine i njegovom zamjenom arijanski nastrojenim Germinijem.

Arheološki nalaz natpisa biskupa Konstancija u Bakincima, koji izbjegava upotrebu nicejske terminologije, direktno potvrđuje kontinuitet ove doktrinarne orijentacije u široj regiji, iako sam natpis ne govori o organizaciji crkve u Usori, već o biskupu koji je djelovao negdje u sjevernoj Bosni. Sirmijumska sinoda 357. godine nije samo odbacila Nicejski simbol, već je formulirala konfesiju koja je postala referentna točka za gotičke kršćane sve do 6. vijeka. Konstancijeva podrška arijanskom krilu bila je motivirana željom da oslabi utjecaj Rima na balkanske provincije, koristeći sirmijumsku crkvu kao protutežu aleksandrijskoj i rimskoj kuriji, to je jasno iz carevih pisama sačuvanih

kod Atanazija. Ova strategija ogleda se u carskoj naredbi iz 357. godine (potvrđenoj na sirmijumskom saboru) kojom se zabranjuje upotreba pojmova "supstancija" (ousia) i "istobitnost" u teološkim raspravama, što je efektivno diskvalificiralo nicejsku ortodoksiju na području Ilirika. Arheološki i geografski pokazatelji dopuštaju pretpostavku o mogućem utjecaju sirmijumskog crkvenog prostora na područje kasnije Usore. Neki autori (npr. Basler) sugeriraju da se integracija sa autohtonim ritualnim praksama može arheološki potvrditi kroz kombinaciju hristograma i ilirskih spiralnih motiva na kasnoantičkoj keramici, ali takvi nalazi u Usori za sada nisu potvrđeni.

Dosta kasnije u srednjevijekovnoj Bosni kristalizira se institucija Crkve Bosanske. Između sirmijumske crkvene tradicije i kasnije Bosanske crkve moguće je uočiti određene strukturne sličnosti, ali postojeći izvori ne dopuštaju dokazivanje direktne povezanosti. Dominacija Sirmijuma postavila je temelje za kasniju autokefalnost Bosanske crkve, ne kroz izravan institucionalni kontinuitet, već kroz strukturnu analogiju: obje crkve (homoianska Panonska i srednjovjekovna Bosanska) dijelile su sličan odnos prema imperijalnim centrima, odbacujući njihovu jurisdikciju. Iako je Teodozijev edikt iz 380. godine formalno okončao arijansku prevlast unutar Rimskog Carstva, u planinskim područjima Usore i susjednih regija ove prakse možda su opstale sve do avarskih provala (kraj 6. vijeka), što potvrđuju nalazi votivnih predmeta s kraja 6. vijeka (npr. križevi, medaljoni) koji pokazuju sinkretizam kršćanskih i predkršćanskih elemenata (sunce, mjesec). Ipak, ta teza ostaje hipoteza, s obzirom na oskudicu materijalnih dokaza.

5.3. Uništenje sirmijske bazilike i preinaka sv. Dimitrija u "solunskog" sveca

Uništenje sirmijske bazilike sv. Dimitrija 582. godine tokom avarske opsade (pod vodstvom Bajana) predstavlja ključnu prekretnicu u transformaciji njegovog kulta. Ovo razaranje omogućilo je preusmjeravanje religioznog identiteta prema bizantskim interesima, iako se ne može sa sigurnošću tvrditi da je preinaka kulta bila unaprijed planirana politička akcija, nego vjerovatno posljedica.

Bazilika, podignuta između 426. i 441. godine (prema arheološkim istraživanjima u Sremskoj Mitrovici) kao trobrodna građevina grčkog tipa, simbolizirala je autonomiju Panonske crkve, nije ovisila o Rimu ili Carigradu za svoj liturgijski život. Rušenje bazilike pratilo je masovno raseljavanje kršćanskog stanovništva (bježanje pred Avarima i Slavenima). Arheološki nalazi iz Sremske Mitrovice ukazuju da je svetište uništeno sistematski (slojevi paljevine, razbacani ulomci namještaja), vjerojatno s namjerom eliminacije crkvenog centra koji je čuvao uspomenu na autohtonog mučenika, đakona/dekana Dimitrija. Međutim, ne mora se raditi o svjesnom "brisanju tradicije", već jednostavno o ratnom razaranju nakon kojeg se zajednica nije obnovila.

Razaranje bazilike pratila je demontaža njenih specifičnih liturgijskih elemenata, uključujući oltare orijentirane prema istoku i ambone – karakteristike sirmijumske obredne prakse (koja se u detaljima razlikovala od rimske i carigradske). Fragmenti opeka s monogramom biskupa Konstancija (ako je on doista biskup iz Bakinaca) pronađeni u Bakincima ukazuju na pokušaje očuvanja memorije svetišta u ruralnim enklavama – stanovništvo je odnijelo dijelove bazilike u sigurnija područja. Preinaka sv. Dimitrija u "solunskog" zaštitnika služila je kao alat za integraciju panonskih kršćana (koji su izbjegli u Solun ili pod bizantsku vlast) u bizantsku crkvenu hijerarhiju, što potvrđuje papinsko pismo iz 1229. (koje spominje katedralu "grčkog obreda" u Solunu posvećenu Dimitriju). Promjena ikonografije reflektirala je napuštanje subordinacionističkih tendencija Panonske crkve, zamijenivši đakonsku stolu ratničkim atributima koji su odgovarali nicejskom konceptu Krista-vladara (pobjednika nad smrću). Ova transformacija paralelna je preinaci kulta sv. Irineja Sirmijskog (koji je u nekim srednjovjekovnim predajama također dobio "slavenske" crte), što ukazuje na sistematsku reviziju martirologija od strane bizantske i, kasnije, slavenske crkve.

5.4. Titula Dominus Metropolitanus i gubitak autonomije

Titula Dominus Metropolitanus, koja je označavala vrhovni crkveni autoritet u Panoniji (ili barem u jednoj njenoj provinciji), doživjela je značajnu transformaciju tokom 5. i 6. vijeka, reflektirajući postepeni gubitak autonomije Panonske crkve. Ova titula, izvorno vezana za sirmijumskog biskupa, simbolizirala je nezavisnost od rimske kurije i carigradskog patrijarha, oslanjajući se na apostolsko naslijeđe sv. Andronika (u tradiciji).

Arheološki nalazi epigrafskih natpisa iz 4. i 5. vijeka u Sirmijumu potvrđuju upotrebu titule Dominus Metropolitanus (npr. na nadgrobnim pločama biskupa). Natpis biskupa Konstancija iz Bakinaca (Laktaši), datiran u kasni 4. ili 5. vijek (paleografski se datira u 5., iako neki autori navode 4. vijek), također nosi ovu titulu. To je izuzetno važan nalaz jer pokazuje da se crkvena hijerarhija s titulom metropolita prostirala i na područje sjeverne Bosne, nedaleko od Usore. Međutim, potrebno je ograditi se: natpis ne spominje Usoru izravno, ali njegova prisutnost u Bakincima (na pola puta između Sirmijuma i doline Usore) sugerira da je područje Usore bilo unutar jurisdikcije tog metropolita. Ukazuje na visok stepen autonomije u crkvenom upravljanju, metropolit je samostalno rješavao pitanja unutar svoje provincije, bez potrebe za potvrdom iz Rima ili Carigrada.

Međutim, nakon hunskih invazija sredinom 5. vijeka (Atila 441. – 445. godina) i gotskih ratova, upotreba ove titule postaje sporadična, što sugerira slabljenje institucionalnog autoriteta. Natpis biskupa Konstancija iz Bakinaca, ako je doista iz kasnog 4. ili 5. vijeka, još uvijek koristi ovu titulu, demonstrirajući njenu važnost u afirmaciji lokalnog identiteta u vrijeme kad je centralna vlast u Sirmijumu već bila poljuljana. Međutim, već u 6. vijeku, pod Justinijanom, ova se titula gubi iz službene upotrebe.

Justinijanova rekonkvista (koja je zahvatila i dio Panonije) u 6. vijeku dovela je do sistematskog pokušaja integracije panonskih biskupija u carigradsku sferu utjecaja. Novela XI iz 535. godine, kojom se uspostavlja Justinijana Prima (kod današnjeg Lebana u Srbiji) kao novi crkveni centar za Ilirik, predstavlja direktan izazov autoritetu sirmijumskog metropolita. Ova administrativna reorganizacija efektivno je potkopala značaj titule Dominus Metropolitanus, reducirajući je na ceremonijalni status (ili je potpuno ukinula). Marginalizacija panonske metropolitanske vlasti poklopila se je sa nametanjem striktnije kristološke doktrine (nicejske, potvrđene na Halkedonskom saboru 451. godine). Lokalne teološke tradicije, koje su u Panoniji održavale elemente subordinacionizma (homoianstva), postepeno su zamijenjene ortodoksnim formulacijama Halkedonskog sabora, iako je taj proces u ruralnim područjima tekao sporo. Ova doktrinarna unifikacija odrazila se i u liturgijskoj praksi, gdje su autohtoni obredi (specifični za sirmijumski krug) zamijenjeni standardiziranim bizantskim ritualima.

Nakon pada Sirmijuma 582. godine, titula Dominus Metropolitanus gubi svoje praktično značenje. Franački misionarski napori u 9. vijeku (pokrštavanje Slavena) dodatno su erodirali ostatke panonske crkvene strukture, uvodeći zapadnu hijerarhiju (biskupije podređene Rimu) koja nije prepoznavala lokalne titule. Istovremeno, bizantska rekonkvista pod Vasilijem I (9. vijek) pokušala je revitalizirati grčki obred na dijelovima Ilirika, ali bez obnavljanja autonomnog statusa stare panonske metropolije. Gubitak titule Dominus Metropolitanus označio je kraj distinktivnog panonskog crkvenog identiteta kao institucionalne činjenice.

Međutim, tragovi ove tradicije opstali su u ruralnim područjima Usore, gdje su se elementi autohtone crkvene prakse održali kroz narodnu pobožnost, pogrebne običaje (stećci s križevima i astralnim simbolima) i toponime (Crkvina). Tešanjska tvrđava, koja pokazuje znakove kontinuiteta korištenja prostora od kasne antike do srednjeg vijeka (sa nalazima kasnoantičke keramike i srednjovjekovnih stećaka u okolici), predstavlja, prema nekim autorima (npr. Handžić), moguće posljednje uporište panonske crkvene tradicije prije nego što je apsorbirana u Crkvu bosansku. Kritički osvrt na "vlaške narative" (npr. Marko Vego) sugerira da je gubitak autonomije Panonske crkve bio postepen proces koji se ne može svesti na

jednostavnu dihotomiju između "rimskog" i "grčkog" utjecaja. Umjesto toga, transformacija crkvene hijerarhije na prostoru Ilirika odražava kompleksnu interakciju lokalnih tradicija, imperijalnih ambicija (Rima, Carigrada, Justinijanove Prime) i migracijskih kretanja (Goti, Huni, Avari, Slaveni).

Nestanak titule Dominus Metropolitanus i slabljenje Sirmijuma simbolizira širi proces crkvene centralizacije koji je transformirao religijski pejzaž Balkana. Ovaj proces nije bio samo administrativna promjena, već je označio fundamentalnu preinaku teološkog i kulturnog identiteta regije. Ipak, u izoliranim područjima poput Usore, fragmenti te stare tradicije, u obliku oralne predaje, lokalnih običaja i možda nekih liturgijskih posebnosti, mogli su preživjeti i poslužiti kao supstrat za kasniju Crkvu bosansku. No, to je tek hipoteza koja čeka daljnja istraživanja. Ono što je sigurno jest da se od 7. do 12. vijeka na području Usore gubi svaki trag organizirane biskupije, a kršćanstvo opstaje u ruralnim, često sinkretičkim oblicima, sve do ponovne institucionalizacije pod franjevcima u 13. vijeku i pod utjecajem Crkve bosanske.

Propast Rimskog carstva i borba za očuvanje Identiteta
6.1. Gotski, Hunski i Avarski upadi: Kolaps gradskih centara

Propast Rimskog Carstva i kolaps gradskih centara u Panoniji i Dalmaciji bili su posljedica niza „barbarskih“ upada koji su se odvijali od 4. do 6. vijeka. Ovi događaji imali su dubok utjecaj na demografsku i kulturnu sliku regije, dovodeći do značajnih promjena u društvenoj strukturi i načinima očuvanja identiteta lokalnog stanovništva. Usora, kao dio panonskog i dalmatinskog zaleđa, bila je izravno pogođena ovim procesima.

Goti su bili među prvim germanskim plemenima koja su prodrla na teritorij Rimskog Carstva. Njihova prisutnost u Panoniji i Dalmaciji bila je posebno značajna od 473. do 537. godine, kada su uspostavili moćnu državu s prijestolnicom u Raveni. Tijekom ovog perioda od oko 60 godina, mir je trajao samo 37 godina, dok je ostatak vremena bio obilježen ratovanjem (prema podacima iz kronika, npr. Marcelina Komita). Gotska vladavina dovela je do postupnog slabljenja rimske urbane kulture, iako su neki gradski centri (poput Sirmijuma, koji je bio pod gotskom kontrolom s prekidima) uspjeli održati određeni kontinuitet. Arheološki gledano, gotski slojevi u gradovima često pokazuju znakove adaptacije, germanske fibule (broševi) pored kasnorimske keramike, što ukazuje na koegzistenciju, ali i na postepenu transformaciju materijalne kulture.

Huni, nomadski narod iz središnje Azije, predstavljali su posebno zastrašujuću prijetnju za stanovnike Panonije i Dalmacije. Njihovi brzi konjanički napadi (sredinom 5. vijeka, pod Atilom) rezultirali su razaranjem brojnih gradova i naselja. Hunska invazija 441. – 445. godine označila je početak perioda intenzivne destabilizacije urbanih centara u regiji. Sirmijum je pretrpio velika razaranja, a dio stanovništva je izbjegao. Pisani izvori (Prisk, Jordanes) opisuju teror i masovna raseljavanja. Arheološki slojevi paljevine u mnogim panonskim gradovima svjedoče o ovom razaranju. Nakon Atiline smrti (453.), hunska vlast se raspala, ali je šteta na urbanoj infrastrukturi bila nepopravljiva.

Avari, još jedan nomadski narod s istoka (podrijetlom iz središnje Azije), stigli su u Panoniju u 6. vijeku (nakon 558. godine). Njihovi upadi i osvajanja, često u savezu sa Slavenima koji su se postepeno naseljavali, doveli su do konačnog kolapsa preostalih gradskih centara koji su preživjeli prethodne invazije. Avarska dominacija (od kasnog 6. do ranog 7. vijeka) rezultirala je značajnim demografskim promjenama, uključujući raseljavanje romaniziranog stanovništva (bjeg prema obali, u planine i u utvrđene gradove poput Salone, Zadra, Trogira) i dolazak slavenskih plemena koja su se postepeno miješala s autohtonim stanovništvom. Pad Sirmijuma 582. godine pod avarsku opsadu (predvođenu Bajanom) bio je simboličan kraj antičke urbane civilizacije na tlu Panonije. Grad više nikada nije obnovljen u starom obimu. Posljedice kolapsa gradskih centara imale su dalekosežne posljedice:

1. Depopulacija – mnogi gradovi (Urbate, Ad Basante, Marsonija, ali i manja naselja duž Usore) bili su napušteni ili značajno

smanjeni. Procjene su teške, ali arheološke studije pokazuju dramatičan pad nalaza iz 7. i 8. vijeka.

2. Deurbanizacija – gubitak administrativnih i ekonomskih funkcija gradova. Prestaje proizvodnja keramike na kotaču, kovanje novca postaje rijetko, a kamena gradnja gotovo potpuno iščezava.

3. Ruralizacija – preživjelo stanovništvo povlači se u ruralna područja i planinske enklave (Borja, Očauš, Vučjak), gdje se ekonomija transformira iz tržišno orijentirane (gradska) u samoodrživu (agrarno-stočarsku).

Unatoč ovim dramatičnim promjenama, elementi rimske i autohtone (ilirske) kulture uspjeli su preživjeti kroz:

- Kontinuitet dinarskih starosjedilaca (koji se kasnije nazivaju Vlasima), koji su održali svoje tradicije u izoliranim područjima.

- Sinkretizam – miješanje autohtonih, rimskih i novopridošlih (slavenskih) kulturnih elemenata, osobito u pogrebnim običajima, narodnoj nošnji i toponimiji.

- Kršćanske zajednice – one su često služile kao čuvari kulturnog i jezičnog identiteta, osobito kroz očuvanje latinskih natpisa i liturgijskih predmeta u ruralnim crkvicama.

Sveti Jeronim (oko 347. – 420.), rođen na granici Dalmacije i Panonije (u Stridonu, čija lokacija nije sa sigurnošću utvrđena, ali se smješta na područje između Like i Bosne), bio je neposredni svjedok i kroničar užasa koji su pogodili ove krajeve krajem 4. i početkom 5. vijeka. Njegova pisma, a posebno Pismo 60 (Epitaphium Nepotiani), predstavljaju jedan od najpotresnijih izvještaja o propasti antičkog svijeta na ovim prostorima. Iako Jeronim ne spominje "Usoru" pod tim imenom (koje je srednjovjekovno), njegovi opisi barbarskih upada – Gota, Alana, Huna, odnose se na prostor kroz koji su te vojske prolazile na putu prema Italiji ili Grčkoj, a Usora je ležala na tim komunikacijama. Jeronim piše o propasti urbanog života, o crkvama razorenim do temelja, o svećenicima i redovnicima koji bježe u planine. U arheološkom zapisu Usore to se ogleda u prestanku života u otvorenim naseljima (vici) i povlačenju stanovništva na teško pristupačne uzvisine (utvrđena brda, refugije).

Rimski građanin postaje preplašeni bjegunac, upravo onako kako Jeronim opisuje plemenita tijela koja postaju "igračke zvijeri". Preživjelo romanizirano stanovništvo povlači se u planine i miješa s domicilnim starosjediocima (Vlasima), čuvajući kršćanske tradicije u izolaciji. Upadi koje on opisuje destabilizirali su regiju do te mjere da je "dolazak Slavena" u 6. i 7. vijeku naišao na razrušen infrastrukturni sistem, što je omogućilo formiranje novih političkih jedinica, poput rane srednjovjekovne Usore kao specifične granične oblasti. Međutim, valja naglasiti da Jeronim piše s kraja 4. i početka 5. vijeka, dakle prije avarsko-slovenskih provala. Njegovi opisi odnose se na prvi val krize, koji je nakon kratkog oporavka u 5. vijeku kulminirao potpunim kolapsom u 6. vijeku.

Za istraživanje „dolaska Slavena“ i njihovu vezu sa ranim krćanstvom kroz interakciju sa lokalnim stanovništvom, Vlasima, jako je značajan lokalitet Žabljaka, jer je to jedna od rijetkih lokacija sa tragovima prvih slavenskih doseljenika na Balkanu i u Bosni! U široj okolini Žabljaka i doline Usore nalaze se brojni rimski i kasnoantički arheološki tragovi koji ukazuju na izuzetno ranu i dugotrajnu uključenost ovog prostora u mrežu antičkih komunikacija, naselja i kulturnih tokova. Značaj doline Usore kao prirodnog koridora koji je povezivao panonski prostor sa centralnim Balkanom, te se u širem historijskom okviru razmatra kao jedan od pravaca ranog prodora kasnoantičkih uticaja, uključujući i širenje kršćanstva iz urbanih centara poput Sirmijuma. Dolina Usore se može posmatrati kao dio šire zone ranog kontakta između rimskog administrativnog i religijskog sistema i lokalnih populacija, gdje su elementi kasnoantičkog kršćanstva mogli opstajati i u periodu velikih migracija. U kasnijem, ranosrednjovjekovnom periodu, nakon doseljavanja slavenskih zajednica u 6. stoljeću, isti prostor doline Usore i šireg Žabljaka postaje zona intenzivnog susreta novodoseljenih Slavena i autohtonih Vlaha, često u historiografiji označenog kao vlaške skupine. U tom kontaktu dolazi do

postepenog kulturnog i vjerskog preklapanja, pri čemu slavenske zajednice ne preuzimaju kršćanstvo iz jednog izvora, nego kroz složen proces interakcije sa lokalnim stanovništvom i preživjelim kasnoantičkim tradicijama.

6.2. Ruralizacija i preživljavanje kršćanskih zajednica u planinama

Ruralizacija i preživljavanje kršćanskih zajednica u planinama nakon propasti Rimskog Carstva i barbarskih invazija predstavlja ključni fenomen za očuvanje vjerskog i kulturnog identiteta u Usori i širem području Balkana. Ovaj proces nije bio jedinstven za Usoru, a slični obrasci zabilježeni su diljem kasnoantičkog svijeta (Galija, Panonija, Ilirik, Mala Azija) u vrijeme seobe naroda. Proces ruralizacije karakteriziraju:

- Napuštanje antičkih gradova i većih naselja (foruma, termi, bazilika, kastruma).
- Povlačenje stanovništva u teže pristupačna područja – planinske visove, šume, močvarne rubove.
- Transformacija ekonomije iz urbane (ovisne o trgovini, novcu, specijaliziranoj proizvodnji) u pretežno agrarnu i stočarsku (samoodrživa ekonomija, razmjena bez novca).
- Gubitak pismenosti u širim slojevima – latinski natpisi gotovo potpuno iščezavaju iz ruralnih sredina od 7. vijeka.

Ova promjena bila je uzrokovana kolapsom gradskih centara i gubitkom administrativnih i ekonomskih funkcija, što je dovelo do depopulacije urbanih područja i migracije stanovništva u ruralne predjele. Ljudi su napuštali nezaštićene gradove i tražili sigurnost na brdima i u šumama.

Planinska područja kao utočišta. Planinska područja postala su ključna za preživljavanje kršćanskih zajednica zbog:

- Nepristupačnosti terena – planine su pružale prirodnu zaštitu od invazija konjaničkih naroda (Huni, Avari) i pljačkaških družina. Usorske planine Borja, Očauš i Vučjak svojim strmim padinama i gustim šumama onemogućavale su brzi prodor.
- Udaljenosti od centara moći – nova germanska, avarska i slavenska vlast uspostavljala je svoja središta u nizinama (uz Save, Dunav, Drava), dok je planinsko zaleđe ostalo izvan njihovog neposrednog interesa. To je omogućavalo veću autonomiju i slobodu.
- Mogućnosti organiziranja otpora – planinske zajednice mogle su se brzo sakriti, organizirati zasjede i povremeno napadati pljačkaše. Iskustvo ilirskih Breuka u gerilskom ratovanju (još iz rimskog doba) možda je preneseno na kasnije generacije – iako to nije izravno dokumentirano.

Ključni čimbenici preživljavanja kršćanskih zajednica u planinama uključuju:

1. Geografsku izolaciju – omogućila je kršćanskim zajednicama da se u određenoj mjeri izoliraju od vanjskih (poganskih slavenskih ili avarskih) utjecaja i da očuvaju svoj identitet. Međutim, izolacija je dovela i do stagnacije i gubitka kontakta s crkvenom hijerarhijom.
2. Prilagodbu ekonomije – razvoj stočarstva (transhumance) i drugih oblika privrede prilagođenih planinskom okruženju (sječa drva, ugljenarstvo, sitna poljoprivreda) bio je ključan. Ove djelatnosti nisu zahtijevale urbane centre niti složenu trgovačku mrežu.
3. Očuvanje vjerskih praksi – kršćanske zajednice održavale su bogoslužje u malim, često drvenim kapelama ili čak na otvorenom, na starim svetim mjestima (izvori, špilje, uzvisine). Pogrebni običaji (orijentacija grobova istok-zapad, skromni prilozi) postali su glavni marker kršćanskog identiteta.

Preživljavanje kršćanskih zajednica u planinama nije značilo potpuno očuvanje "čistog" kasnoantičkog kršćanstva. Došlo je do:

- Sinkretizma – miješanje autohtonih (predkršćanskih ilirskih) elemenata (kultovi izvora, stabala, planinskih vrhova) s kršćanskim obredima. Primjerice, krštenje izvora, proslave ljetnog solsticija transformirane u Ivanjske krijesove, štovanje "Gospodara planine".

- Prilagodbe crkvenih struktura – umjesto biskupija s teritorijalnom organizacijom, javljaju se "zborne crkve" ili "plemenske crkve" gdje svećenik (često neoženjen ili udovac bez formalnog teološkog obrazovanja) služi zajednici koja se okuplja sezonski. Hijerarhija je jednostavna; biskupi su odsutni vijekovima.

- Očuvanja jezičnog identiteta – latinski jezik opstao je u liturgiji (iako u pojednostavljenom obliku) i u nekim svakodnevnim terminima (imena, toponimi). Međutim, već u 7. – 8. vijeku slavenski jezik postaje dominantan u komunikaciji, a latinski ostaje samo ritualni.

Posljedice ruralizacije za kasniji razvoj regije bile su značajne:

- Formiranje osnove za srednjovjekovne državne strukture – lokalne plemenske zajednice (kasnije poznate kao župe ili općine) razvile su se iz ovih planinskih enklava. Kada su franjevački misionari u 13. vijeku došli u Usoru, nisu zatekli pustoš, već organizirano (iako nehijerarhijski) kršćansko stanovništvo.

- Očuvanje elemenata antičke kulture – neki aspekti rimske arhitekture (tehnike zidanja suhozidom, upotreba vapna), prava (običajno pravo, katunska organizacija) i umjetnosti (ornamentika) preživjeli su u ruralnim sredinama i utjecali na kasniju srednjovjekovnu kulturu (stećci, crkve).

- Stvaranje uslova za razvoj specifičnih oblika kršćanstva – izolacija i dugotrajna odsutnost centralizirane crkvene vlasti omogućili su razvoj posebnih oblika kršćanstva koji su se kasnije, u 13. – 14. vijeku, institucionalizirali kao Crkva bosanska. Ova veza, međutim, nije izravno dokazana; postoji jaz od nekoliko vijekova (7. – 12.) za koji nemamo gotovo nikakvih izvora. Stoga se ona mora tretirati kao hipoteza, a ne kao utvrđena činjenica.

Ruralizacija i preživljavanje kršćanskih zajednica u planinama imali su utjecaj i na razvoj jezika i književnosti u regiji. Usmena književnost (epske pjesme, balade, predaje) postala je glavni medij prenošenja kulture i religije. Slavenski jezik, koji su donijeli novi doseljenici (6. – 7. vijek), postupno je prevladao, ali je zadržao mnoge latinske i ilirske posuđenice (pastoralna terminologija, toponimi, imena svetaca). Pismenost (latinska) opstala je samo u uskom krugu svećenstva koje se školovalo u dalmatinskim gradovima (Zadar, Trogir, Split). Prvi pisani spomenici na ćirilici (bosančici) na području Usore pojavljuju se tek u 14–15. vijeku, što je odraz ponovne institucionalizacije crkvenog života.

Ruralizacija je omogućila opstanak kršćanstva na prostoru Usore u najtamnijim vremenima (7. – 10. vijek), ali po cijenu gubitka biskupijske organizacije i pismene kulture. Kršćanske zajednice postale su lokalne, autarhične i sinkretične, čuvajući osnovne obrede (krštenje, euharistiju, vjerojatno u pojednostavljenom obliku) i memoriju o starim svetim mjestima (Crkvine). Ta memorija postat će ključna kada franjevci i bosanski biskupi u 13. vijeku krenu u obnovu crkvene infrastrukture. Međutim, izravnog dokaza da su upravo te zajednice iz 7. – 10. vijeka identične kasnijim "krstjanima" nema. Kontinuitet je prije svega topografski (ista mjesta) i memorijski (predaje), ne nužno i institucionalno-doktrinarni.

6.3. Vlasi i pitanje kontinuiteta romaniziranog stanovništva: Transhumantna stočarstva i autonomija

Vlasi, potomci romaniziranih Ilira (i djelomično romaniziranog tračko-dačkog stanovništva), igrali su ključnu ulogu u društveno-ekonomskom i kulturnom pejzažu srednjovjekovne Bosne, posebno kroz transhumantno stočarstvo i očuvanje autonomnih zajednica. Njihova historijska prisutnost na Balkanu prati se od kasne antike

(6. – 7. vijek), kada su se romanizirani Iliri prilagodili novim okolnostima nakon propasti Rimskog Carstva i dolaska Slavena. Naziv "Vlasi" (od germanskog walh – stranac, romanizirani stanovnik) pojavljuje se u pisanim izvorima od 10. vijeka (bizantski carevi, srpske i hrvatske povelje), ali sam fenomen, romanizirano, stočarsko stanovništvo, seže u ranije razdoblje.

Transhumanca, sezonsko kretanje stoke između ljetnih pašnjaka u planinama i zimskih pašnjaka u dolinama, bila je osnovni oblik privrede vlaških zajednica. Ovaj način života omogućio im je preživljavanje u nepovoljnim političkim i ekonomskim okolnostima (ratovi, promjene vlasti, epidemije). Planine su ljeti pružale obilje paše, dok su doline uz rijeke (Bosna, Vrbas, Usora) zimi bile zaštićene od snijega. Ovo kretanje nije bilo nasumično, katuni (sezonska naselja) bili su povezani s određenim pašnjačkim pravima koja su se prenosila unutar rodova.

Katuni su predstavljali osnovnu organizacionu jedinicu vlaških zajednica. Sastojali su se od više „rodova“ (iako je to je bila više ekonomsko-socijalna zajednica nego rodovska) povezanih zajedničkim interesima (korištenje pašnjaka, odbrana, porezi). Na čelu katuna nalazio se katunar (ili primicurius), čija je funkcija često bila nasljedna (unutar najjačeg roda). Katun je imao vlastito običajno pravo (Jus Valachicum), koje su srednjovjekovni vladari (bosanski, srpski, ugarski, osmanski) uglavnom priznavali. Ova organizacija omogućila je Vlasima visok stepen autonomije unutar feudalnog sistema. Bili su slobodni ljudi, a ne kmetovi (meropsi). Njihova obaveza prema vladaru ili velikašu nije bila davanje dijela uroda (kao kod kmetova), već pružanje vojne službe (konjaništvo) i plaćanje posebnih daća (npr. desetina od stoke, kravarina).

Iako su Vlasi bili integrisani u feudalnu hijerarhiju kao vazali bosanskih vladara ili velikaša (Hrvatinići, Zlatonosovići, Kosače), zadržali su značajnu autonomiju zahvaljujući mobilnosti i specifičnom načinu života. Njihova sposobnost prilagođavanja i mobilnost omogućile su im da izbjegnu potpunu kontrolu feudalnih gospodara, ako bi im jedan velikaš nametnuo preteške obveze, preselili bi svoje katune na teritoriju drugog velikaša i priznali njegovu vlast. To je dovodilo do čestih sporova između vlastele. U dokumentima iz 14. i 15. vijeka (povelje, tužbe Dubrovačkoj republici) često se spominju vlaške seobe i promjene vlasnika.

Vlasi su bili ključni za ekonomiju srednjovjekovne Bosne. Osim stočarstva (uzgoj goveda, ovaca, konja, svinja), bavili su se karavanskom trgovinom, prevozeći robu (sol, žito, vino, metalne proizvode, oružje) na svojim konjima i mazgama. Njihovi proizvodi (vuna, sir, koža, vosak, med) bili su traženi na lokalnim i regionalnim tržištima, posebno u primorskim gradovima (Dubrovnik, Split, Zadar). Vlasi su često djelovali i kao posrednici između rudarskih centara (Srebrenica, Olovo, Fojnica) i trgovačkih gradova na obali.

Kao romanizirani Iliri, Vlasi su sačuvali elemente rimske kulture, uključujući kršćanstvo, koje su primili prije dolaska Slavena u Ilirik. Međutim, tokom vijekova, njihova pripadnost određenoj crkvenoj jurisdikciji (katoličkoj ili pravoslavnoj) zavisila je od lokalnih političkih okolnosti. Vlasi su često prelazili iz jedne vjerske zajednice u drugu, ovisno o tome tko im je nudio bolje uslove (poreze, zaštitu, status). Kasnije, u izvorima se spominju Vlasi latini (katolici) i Vlasi greci (pravoslavci). Dok su u nekim područjima (Hercegovina, istočna Bosna) ostajali pod jurisdikcijom pravoslavne crkve (srpske patrijaršije), u drugim (sjeverna Bosna, Usora, područja pod ugarskim utjecajem) prihvaćali su katoličanstvo, posebno pod utjecajem franjevaca ili su ostajali stare narodne vjere (staro kršćanstvo, bogumili, itd.). Ta vjerska fluidnost nije nužno značila i vjersku indiferentnost. Vlasi su često bili duboko religiozni, ali su crkvenu hijerarhiju (rimsku ili carigradsku) doživljavali kao vanjsku silu čijim se zahtjevima moglo manevrirati.

Osmanska osvajanja (15. – 16. vijek) donijela su značajne promjene za Vlahe. U početku su mnogi Vlasi bili saveznici Osmanlija, jer su im Osmanlije nudile bolje porezne uvjete (oslobođenje od harača u zamjenu za vojnu službu) od kasnijih bosanskih kraljeva ili ugarskih banova. Kao martolosi (vojni red od kršćana), često su naseljavani na strateškim lokacijama (klanci, prijelazi rijeka, granice)

kako bi obavljali stražarsku i vojnu dužnost ili revitalizirali opustjela područja. Njihova migracija iz stare Hercegovine, Crne Gore i Srbije prema zapadnoj i sjevernoj Bosni (uključujući Usoru) bila je dijelom planske politike Osmanlija – naseljavali su Vlahe na područja koja su bila depopulizirana ratovima. Nekropole stećaka na području Usore (Raduša, Vrela, Mekiš, Komušina, Trebačko brdo) svjedoče o snažnoj prisutnosti vlaških rodova tokom 14. i 15. vijeka, prije i nakon osmanskog osvajanja. Ovi spomenici (stećci) reflektuju specifične kulturne tradicije koje kombiniraju elemente autohtonog ilirskog naslijeđa (spirale, rozete, simboli sunca i mjeseca) s utjecajima srednjovjekovne bosanske države (krstovi, štitovi, mačevi, prikazi lova i kola).

Vlaška tradicija transhumantnog stočarstva ostavila je dubok trag na društveno-ekonomski razvoj regije Usore, od kasnog srednjeg vijeka do ranog novog vijeka. Njihova sposobnost prilagođavanja novim političkim okolnostima (rimskoj, gotskoj, bizantskoj, bosanskoj, osmanskoj) omogućila im je da opstanu kroz turbulentne periode historije Balkana. Vlasi kao nasljednici romaniziranih Ilira predstavljaju primjer otpornosti i prilagodljivosti u složenim historijskim okolnostima. Njihova transhumantna ekonomija i autonomna katunska organizacija omogućile su im očuvanje posebnog identiteta unatoč političkim promjenama koje su obilježile kasnu antiku, rani srednji vijek i srednjovjekovnu Bosnu. U Usori su oni bili most između kasnoantičkog kršćanskog supstrata i srednjovjekovne Crkve bosanske, čuvajući memoriju o starim svetim mjestima (Crkvine, Žabljak, Kuzmadanj) i prenoseći je franjevcima i bosanskim biskupima u 13. – 14. vijeku.

Propast Rimskog Carstva i “barbarski” upadi doveli su do kolapsa gradskih centara i deurbanizacije Panonije, uključujući područje Usore. Međutim, proces ruralizacije i povlačenja u planinske enklave omogućio je opstanak kršćanskog stanovništva, romaniziranih Ilira koji su se kasnije nazivali Vlasima. Oni su održali elemente kršćanske kulture (pogrebne običaje, memoriju svetih mjesta, osnovne sakramente) i razvili specifičan oblik društvene organizacije (katune, transhumantno stočarstvo) koji će ih održati kroz srednji vijek. Kada su franjevci došli u Usoru u 13. vijeku, nisu pokrštavali pagane, već su reorganizirali već postojeće, iako institucionalno slabo organizirane, kršćanske zajednice. Kontinuitet prostora (iste lokacije kultova: Žabljak, Kuzmadanje, Tešanj) i simbola (stećci s motivima sunca, mjeseca, krsta) svjedoči o toj vezi, iako institucionalni kontinuitet (biskupije, pisani dokumenti) nedostaje za nekoliko vijeka.

Vlasi nisu očuvali "crkvu" kao instituciju, već specifične oblike autonomnog običajnog prava i topografsku memoriju sacralnog prostora, što se kasnije reflektovalo na izolacionistički karakter Crkve bosanske.

Srednjovjekovna Usora između katoličanstva i pravoslavlja

7.1. Bizantski i franjevački utjecaji nakon 9. vijeka

Nakon višestoljetne krize koja je uslijedila nakon avarsko-slovenskih provala (6. – 7. vijek), područje Usore se od 9. vijeka postepeno reintegrira u kršćanski svijet. Taj proces nije bio linearan niti jednosmjeran. Usora se našla na razmeđi različitih vjerskih i kulturnih utjecaja, bizantskog (istočnog) i rimskog (zapadnog, preko franjevaca i ugarskih biskupa). Ovi utjecaji oblikovali su složeni vjerski mozaik koji će trajati kroz cijeli srednji vijek. Škegro (2005.) navodi da ranokršćanska bazilika u Bilimišću kod Zenice, zajedno s raspravama o biskupijama, upućuje na strukturiranu crkvenu organizaciju u Bosni.

Nakon što je car Bazilije I Makedonac (867. – 886.) obnovio bizantsku vlast na dijelovima Dalmacije i zaleđa, bizantski utjecaj se proširio i na dijelove Bosne, uključujući istočne dijelove Usore. Car Bazilije II (976. – 1025.) prisilio je lokalne vladare (primjerice, na području Zahumlja, Travunije, Duklje) da priznaju bizantsku vrhovnu vlast. Međutim, bizantska dominacija nije bila dugotrajna, već nakon smrti Bazilija II 1025. godine počinje slabiti bizantski utjecaj u regiji. Usora nikada nije bila direktno pod dugotrajnom bizantskom upravom, bizantski utjecaj bio je posredan, preko slavenskih kneževina koje su priznavale bizantsku prevlast. Liturgijski, bizantski utjecaj

značio je širenje slavenskog bogoslužja (ćirilica, crkvenoslavenski jezik) i kanonskog prava (nomokanon). Tragovi tog utjecaja u Usori vidljivi su u ranim ćiriličkim natpisima na stećcima (iako oni potječu iz 14. – 15. vijeka, a ne iz 10. – 11. vijeka), te u određenim crkvenim terminima (pop, vladika). Međutim, izravnih arheoloških dokaza o bizantskim crkvama u Usori iz 10. – 11. vijeka nema.

Odlomak iz djela Srećka M. Džaje ("The Bosnian-Herzegovinian Croats: A Historical-Cultural Profile") služi kao ključni historijski dokaz o institucionalnom postojanju i značaju Usorske kustodije u kasnom srednjem vijeku, potvrđujući da je prostor sjeverne Bosne bio čvrsto integrisan u crkvenu mrežu. Pozivajući se na precizan registar franjevca Bartola iz Pize (sastavljen između 1385. i 1390. godine), autor dokumentuje da je u drugoj polovini 14. vijeka Usorska kustodija (zajedno s Mačvanskom) bila jedna od sedam temeljnih administrativnih jedinica moćne Bosanske vikarije, koja je tada brojala ukupno 35 samostana. Stavljanjem Usore u istu ravan s preostalih šest kustodija, Duvanjskom, Grebenskom, Bosanskom (sa sjedištem u Visokom), Bugarskom i Kovinskom, ovaj historijski izvor jasno dokazuje da usorski kraj nije bio periferija, već administrativno zaokružen crkveni organizam koji je, uprkos kasnijim teritorijalnim reorganizacijama i proširenju Vikarije na osam kustodija 1393. godine, zadržao svoj historijski kontinuitet i stabilnost sve do osmanskog osvajanja.

Franjevci su počeli djelovati na području Bosne, uključujući i Usoru, nakon uspostave Bosanske vikarije 1340. godine (iako su pojedini franjevci dolazili i ranije, već od 13. vijeka). Njihov utjecaj je posebno ojačao sredinom 15. vijeka, kada je kralj Tomaš 1450. godine zatražio pomoć pape u borbi protiv osmanskih napada, a franjevci su postali glavni nosioci katoličke misije. Franjevci su bili ključni u širenju katoličanstva i zapadnih kulturnih utjecaja (gotička arhitektura, latinsko bogoslužje, skolastička teologija). Oni su u Usori podizali crkve (npr. u Tešnju crkvu sv. Jurja, o čemu više u 7.2), osnivali samostane (Modriča, Skakava, kasnije i drugi) i djelovali kao pastiri katoličkog stanovništva. Za razliku od dijecezanskog svećenstva, franjevci su bili prilagođeni ruralnim uvjetima – živjeli su u manjim zajednicama, putovali među katunima i bili blži narodu. Upravo ta prilagodljivost omogućila im je da opstanu i nakon osmanskog osvajanja.

Usora se našla u složenoj vjerskoj situaciji, s katoličanstvom, pravoslavljem i Crkvom bosanskom kao dominantnim vjerskim strujama. Katoličanstvo je jačalo kroz djelovanje franjevaca i podršku bosanskih vladara (posebno kraljeva Tvrtka I, Stjepana Dabiše, Stjepana Tomaša i Stjepana Tomaševića). Pravoslavlje je imalo utjecaj, posebno u istočnim dijelovima Usore (prema Drini i Spreči), gdje su djelovali pravoslavni svećenici i gdje su postojali manastiri (Gostović, Vozuća – iako oni nastaju nešto kasnije, u 16. vijeku, ili su obnovljeni nakon osmanske okupacije). Crkva bosanska (krstjani) predstavljala je treću vjersku struju, često u sukobu s katoličkom hijerarhijom, ali i s pravoslavljem (iako su međusobne razlike bile manje izražene nego u odnosu na Rim). Važno je naglasiti da pripadnost pojedinoj vjerskoj zajednici u srednjovjekovnoj Bosni nije bila isključiva; zabilježeni su slučajevi prelaska s jedne na drugu vjeru (često iz političkih ili ekonomskih razloga), a obični puk nije uvijek razlikovao svećenike različitih denominacija.

Religijski utjecaji bili su usko povezani s političkim prilikama. Hrvatski vladari (kraljevi iz dinastije Trpimirovića, a kasnije ugarsko-hrvatski kraljevi) imali su značajan utjecaj u Usori tijekom 11. i 12. vijeka, podržavajući katoličku hijerarhiju i franjevce. S druge strane, povremeno su srpski vladari (Nemanjići) kontrolirali istočne dijelove regije kao bizantski vazali (kratkotrajno, krajem 12. i početkom 13. st.), što je jačalo pravoslavni utjecaj. Dukljanska kraljevina (kraj 11. st.) kratkotrajno je vladala Bosnom, ali njen utjecaj na Usoru nije značajnije dokumentiran. Usora je stoga bila poprište suparništva između ugarskog katoličanstva i srpskog/bizantskog pravoslavlja, pri čemu su bosanski vladari (banovi, a kasnije kraljevi) često balansirali između te dvije sile, a Crkva bosanska koristila je taj balans za očuvanje svoje autokefalnosti.

Bizantski i franjevački utjecaji ostavili su traga na kulturnom identitetu Usore. Arhitektura (sačuvane crkve i samostani, iako većinom iz kasnijeg perioda) odražavala je mješavinu

istočnih i zapadnih stilova – romanički i gotički elementi (lukovi, rozete, svodovi) uz poneki bizantski detalj (konha apside, upotreba križnog tlocrta). Liturgijske prakse varirale su ovisno o dominantnom vjerskom utjecaju, latinski (franjevački) obredi, crkvenoslavenski (pravoslavni) obredi, te specifični obredi Crkve bosanske (o kojima se malo zna zbog nedostatka izvora, osim da su odbacivali papu i određene sakramente poput potvrde). Pismenost se razvijala pod utjecajem i ćirilične (bosančica) i latinske tradicije. U franjevačkim samostanima pisale su se isprave na latinici, dok su se u kancelarijama bosanskih vladara i vlastela koristile ćirilica (bosančica) i latinica. Ova dvojezičnost (i dvojičnost) obilježje je srednjovjekovne Usore.

Nakon 9. vijeka, Usora ulazi u razdoblje ponovne kristijanizacije i institucionalizacije crkvenog života pod utjecajem Bizanta (9. – 11. vijek) i Franjevačkog reda (od 13. vijeka). Ti utjecaji nisu bili isključivi, nego su koegzistirali sa autohtonom Crkvom bosanskom i pravoslavljem. Rezultat je bio složeni vjerski mozaik koji će obilježiti cijeli srednji vijek. Usora u ovom razdoblju nije više bila izolirana planinska enklava, već regija koja je aktivno sudjelovala u kulturnim i religijskim procesima srednjovjekovne Bosne i susjednih zemalja. Ipak, zbog nedostatka pisanih izvora za 10. – 12. vijek, mnogi detalji ostaju nepoznati, primjerice, kako je točno izgledala organizacija Crkve bosanske prije 13. vijeka, te kada je točno uspostavljena franjevačka misija u Usori.

7.2. Mađarska okupacija i Jajačka banovina: Prelazak pod Rimsku kuriju

Mađarska okupacija Bosne i formiranje Jajačke banovine nakon osmanskog prodora i pada bosanskog kraljevstva 1463. godine predstavljali su ključne događaje u procesu prelaska regije Usore pod jurisdikciju Rimske kurije. Ovaj proces imao je značajne političke, vjerske i društvene posljedice za sjevernu Bosnu.

Nakon što je sultan Mehmed II Osvajač 1463. godine pogubio kralja Stjepana Tomaševića i anektirao veći dio Bosne, ugarski kralj Matija Korvin, nastojeći spriječiti daljnji prodor Osmanlija u srednju Europu, pokrenuo je vojni pohod. Njegove snage zauzele su sjeverne i zapadne dijelove Bosne, uključujući područje Usore. Matija Korvin uspostavio je Jajačku banovinu kao vojnu i administrativnu jedinicu Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva. Ova banovina imala je dvostruku ulogu, s jedne strane, služila je kao strateški bastion za obranu Slavonije i Ugarske, sa druge strane, omogućila je uspostavu katoličkih struktura koje su bile ugrožene pod prethodnim bosanskim političkim režimima (u kojima je Crkva bosanska imala značajan utjecaj) i sve jačim osmanskim pritiskom.

Područje Jajačke banovine obuhvatilo je ključne utvrde: Jajce, Banja Luku, Ključ, Vinac, Zvečaj, Sokol, te povremeno Tešanj i Doboj. Vojna uprava oslanjala se na stalne ugarske garnizone (u početku), a kasnije i na lokalne vojvode koji su upravljali teritorijem u ime ugarskog kralja. Usora je u tom periodu (1463. – 1521.) bila podijeljena: južni dijelovi prema Žepču i Zenici bili su pod osmanskom vlašću, sjeverni dijelovi (uključujući Tešanj, dijelove doline Usore) bili su pod ugarskom kontrolom ili u zoni čestih sukoba. Jajačka banovina nije obuhvaćala cijelu Usoru, ali je njen istočni dio (posavski) bio pod izravnom ugarskom upravom.

Uvođenjem mađarske (ugarske) vlasti, regija Usore dolazi pod snažan utjecaj Katoličke crkve, čime se intenzivirao proces integracije lokalnog stanovništva u zapadni kršćanski svijet. Franjevci, koji su već imali dugogodišnju misiju u Bosni (još od 13. vijeka), dobili su ključnu ulogu u širenju katoličanstva na području Jajačke banovine. Bili su zaduženi za obnovu vjerskog života nakon osmanskog razaranja (koje je zahvatilo i dijelove Usore), za širenje katoličke doktrine među lokalnim stanovništvom (uključujući pripadnike Crkve bosanske i pravoslavce) te za suzbijanje ostataka Crkve bosanske. Rimska kurija pružala je punu podršku ovom procesu, izdajući papinske bule i dodjeljujući brojne privilegije franjevačkom redu (oslobođenje od desetine, pravo da biraju vlastite provincijale, nezavisnost od dijecezanskih biskupa). Zahvaljujući tome, Jajačka banovina ubrzo je postala vojno-vjerski bastion protiv Osmanlija, a njezine utvrde nisu služile samo kao vojni centri, već i kao uporišta katoličke misije. Grad

Jajce postao je sjedište biskupije (Jajačka biskupija) koja je djelovala pod jurisdikcijom Zagrebačke nadbiskupije, čime je dodatno učvršćena veza Usore s Rimskom kurijom. Posebna pažnja posvećena je izgradnji novih crkava, samostana i institucija za obrazovanje klera.

Prvi pisani spomen Tešnja u historiji (23. mart 1461.) nije došao iz Bosne, već direktno iz Vatikana – papa Pio II šalje bulu kojom potvrđuje posjede Radivoju Ostojiću. Radivoj, koji je decenijama balansirao između Crkve bosanske i Osmanlija, u Tešnju podiže crkvu sv. Jurja. To nije bio samo vjerski čin, već "ulaznica" u evropski odbrambeni sistem – izgradnja katoličke crkve pod zidinama Tešanjske gradine bila je simbolična predaja ključeva grada Rimskoj kuriji u zamjenu za obećanu (ali rijetko isporučenu) vojnu pomoć protiv sultana. Tokom perioda od oko 1490. do 1520. godine (kada su Osmanlije pod Gazi Husrev-begom konačno osvojili Tešanj), Tešanj je povremeno bio pod direktnom ugarskom kontrolom, ali češće u zoni sukoba. Za razliku od ranije bosanske nezavisnosti, ovo je bila klasična vojna okupacija/uprava gdje je utvrda bila popunjena mađarskim i plaćeničkim posadama (često češkim ili njemačkim), što je potpuno izmijenilo lokalnu društvenu strukturu. Međutim, većinu posade i dalje su činili lokalni "Kraljevi Vlasi" koji su služili kao martolosi.

Kralj Stjepan Tomašević (koji je vladao Bosnom 1461–1463), pritisnut zahtjevima Rimske kurije da očisti zemlju od "heretika" kako bi dobio krunu i vojnu pomoć, postavio je 1459. godine surov izbor: prelazak na katoličanstvo ili izgon. Ovaj edikt je donesen prije njegovog dolaska na prijestolje, ali se provodio i nakon krunidbe. Usora je bila regija sa duboko ukorijenjenom tradicijom Crkve bosanske. Tomaševićev pritisak ovdje je bio najintenzivniji jer je Usora bila prva na udaru Osmanlija i Mađara (granično područje). Prve značajnije katoličke zajednice u Usori nastaju upravo tada – ne organskim širenjem, već dekretom. Tešanj, pod upravom kraljevog strica Radivoja, postaje centar te institucionalne katolizacije. Prelaskom na katoličanstvo, stanovništvo je teoretski dobijalo pravnu zaštitu – katolik nije smio biti prodan u roblje drugim kršćanima (Dubrovčani su poštovali to pravilo, iako su ga ponekad zaobilazili). Mnogi su prihvatili novu vjeru ne iz teološkog uvjerenja, već kao jedini način da sačuvaju porodicu od okova i pljačke.

Svetište Kondžilo (kod Tešnja) jedno je od najstarijih i najvažnijih marijanskih svetišta u Bosni. Ono je pretvoreno u katoličko svetište upravo u ovom periodu (15. vijek). Kult Gospe Kondžilske i njezina "čudotvorna slika" poslužili su kao emocionalno i vizualno sidro za novoobraćeno stanovništvo. Mitovi o Gospinim ukazanjima ili zaštiti utvrda bili su alat za pacifikaciju buntovnog krstjanskog stanovništva. Umjesto stroge askeze Crkve bosanske, ponuđena je utjeha i zaštita "Majke Božije", što se duboko urezalo u narodni identitet usorskog kraja. Kondžilo danas ostaje važno hodočasničko središte, što svjedoči o uspješnosti tog procesa.

Pod prisilom kralja Tomaševića, ali i uslijed osmanskih pomjeranja, u Usoru dolaze grupe Vlaha koji su već prošli proces katolizacije u dijelovima srednje Bosne (područje Jajca, Travnika) i Hercegovine. Ovi Vlasi (ratnici-graničari) donijeli su nove običaje, ali i specifične jezičke forme. Govor Tešnja i srednje Bosne i danas čuva tragove ovih seoba. Prisustvo šćakavizma (npr. ognjišće umjesto ognjište) i tragovi ikavice u toponimima i porodičnim imenima svjedoče o uticaju stanovništva koje je dolazilo iz pravca Jajca i centralne Bosne, donoseći sa sobom katolički identitet utemeljen u Tomaševićevo vrijeme. Ove jezičke značajke ne dokazuju izravno porijeklo, ali su indikativne.

Stalni osmanski vojni pritisak na Jajačku banovinu doveo je do čestih sukoba između mađarskih snaga i osmanskih vojski, koji su trajali tokom cijele druge polovine 15. i početkom 16. vijeka. Osmanlije su postupno osvajale ključne utvrde banovine, uključujući Vinac 1503. i Jezero 1518., čime su značajno oslabile mađarsku kontrolu nad sjevernom Bosnom. Konačan pad Jajca 1527. godine (pod sultanom Sulejmanom Veličanstvenim) označio je kraj Jajačke banovine i završetak mađarske dominacije u Bosni. Preostalo katoličko stanovništvo ostalo je pod osmanskom vlašću, prilagođavajući se novim političkim i religijskim okolnostima. Franjevci su nastavili djelovati, ali uz teške uslove i

povremene progone. Usora je konačno pala pod osmansku vlast 1521. (Tešanj, Doboj) do 1530-ih godina.

Iako kratkotrajna (oko 60 godina u najboljem slučaju), mađarska okupacija i prelazak Usore pod Rimsku kuriju ostavili su dubok religijski i kulturni pečat. Katoličanstvo je učvršćeno kao jedna od dominantnih religija u regiji, posebno među vlaškim stanovništvom koje je prihvatilo franjevačku pastvu. Franjevci su nastavili djelovati i nakon osmanskog osvajanja, prilagođavajući svoju misiju i razvijajući specifične metode rada u okviru osmanskog milleta (zajednice), što je omogućilo opstanak katoličkih zajednica u sjevernoj Bosni i očuvanje njihovih vjerskih i kulturnih tradicija sve do danas. Međutim, veliki dio stanovništva Usore, posebno onaj koji je pripadao Crkvi bosanskoj, prešao je na islam u prvim desetljećima osmanske vlasti. Tako je uspostavljen religijski mozaik koji će obilježiti Usoru u osmanskom i modernom dobu.

U srednjem vijeku, Usora je bila poprište sukobljavanja i prožimanja katoličkih (franjevačkih i ugarskih), bizantsko-pravoslavnih i autohtonih (Crkva bosanska) utjecaja. Mađarska okupacija i uspostava Jajačke banovine doveli su do institucionalnog prelaska dijela Usore pod Rimsku kuriju, što je rezultiralo jačanjem katoličanstva, ali ne i potpunim nestankom drugih religija. Taj proces bio je diplomski, često prisilan, ali i prilagođen lokalnim prilikama. Složeni vjerski identitet Usore, u kojem su tragovi kasnoantičke Panonske crkve, srednjovjekovne Crkve bosanske, franjevačkog katoličanstva i istočnog pravoslavlja, oblikovat će kulturnu baštinu regije sve do danas.

Arheologija i historiografija: dokazi i kontroverze

8.1. Analiza ranokršćanska lokaliteta u BiH: Usora u kontekstu

Pitanje postojanja ranokršćanskih bazilika na području Usore jedno je od ključnih, ali i najosjetljivijih u ovom radu. Na temelju dosadašnjih arheoloških istraživanja, mora se konstatirati sljedeće: u dostupnoj arheološkoj literaturi ne postoji eksplicitno i nedvosmisleno potvrđena ranokršćanska bazilika koja je precizno locirana unutar užeg područja historijske Usore i koja bi bila sistematski istražena i objavljena. Ova činjenica ne znači, međutim, da ranokršćansko prisustvo na tom prostoru treba odbaciti kao nemoguće. Naprotiv, širi naučni okvir: arheološki, historijski i toponomastički, jasno pokazuje da je prostor Usore (posebno dolina rijeke Usore sa zonama Tešnja, Doboja i Jelaha) bio dio intenzivno naseljenog rimskog i kasnoantičkog kulturnog pejzaža, u kojem su ranokršćanske crkve u Bosni i Hercegovini inače česta pojava.

Pregled ranokršćanskih lokaliteta u Bosni i Hercegovini (izvan Usore). Da bi se Usora stavila u kontekst, potrebno je navesti najvažnije potvrđene lokalitete:

1. Crkvine na Rivinama, Stolac – jedan od najistaknutijih lokaliteta. Ostaci dviju bazilika orijentiranih istok-zapad, s polukružnim apsidama, krstionicom (baptisterium), i zidanom grobnicom (memorijom). Svjedoči o razvijenoj liturgijskoj praksi i pogrebnim običajima. Tragovi nasilnog rušenja i paljenja upućuju na kasnije sukobe (avarsko-slavenske provale).

2. Oborci kod Donjeg Vakufa – trobrodna bazilika s timpanonom, krstionicom, grobljem. Datira iz 5. – 6. vijeka.

3. Turbe kod Travnika – jednobrodna crkva s apsidom, uz koju je groblje. Datira iz 5. – 6. vijeka.

4. Bilimišće kod Zenice – ostaci ranokršćanske crkve s više faza građenja.

5. Cim kod Mostara – ranokršćanska bazilika s krstionicom, iz 5. – 6. vijek.

6. Žitomislići (Hercegovina) – kompleks s više kršćanskih bazilika.

Ovi lokaliteti dokazuju da je kršćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u 5. i 6. vijeku bilo dobro organizirano, sa složenom liturgijom i biskupijskom strukturom. Većina njih smještena je uz rimske ceste i u blizini urbanih centara (rimskih municipija). Na osnovu analogije, logično je očekivati slične

objekte i na području Usore, koje je ležalo na važnoj komunikaciji Sirmijum – dolina Bosne – Salona.

Iako nema sistematski istražene bazilike, Usora posjeduje niz lokaliteta s indikacijama za ranokršćansko prisustvo:

- Žabljak (lokalitet Crkvina) – na uzvisini koja dominira ušćem Usore u Bosnu. Toponim "Crkvina" gotovo bez iznimke u Bosni upućuje na postojanje sakralne građevine, bilo kasnoantičke bilo srednjovjekovne. Površinski nalazi uključuju fragmente rimske opeke (lateres, tegulae), komade obrađenog kamena (konzole, kapiteli) i dijelove zidova građenih tehnikom opus incertum. Nije provedeno sistematsko geofizičko sondiranje niti stratigrafsko iskopavanje; stoga se ne može sa sigurnošću utvrditi da li se radi o ranokršćanskoj bazilici, kasnoantičkoj utvrdi s kapelom ili srednjovjekovnoj crkvi koja je koristila rimski materijal. Potencijal je, međutim, izuzetno visok.

- Makljenovac (Doboj) – rimski castrum (vojni logor) i ilirska gradina. Unutar ili u neposrednoj blizini kastra pronađeni su tragovi pregradnji koje sugeriraju transformaciju vojnog objekta u civilno i vjersko središte tokom 5. i 6. vijeka (ranovizantijske fibule, fragmenti kamene plastike s motivom krsta).

- Kuzmadanj (Gornja Vrućica, Teslić) – lokalitet s ostacima kasnoantičke utvrde i tragovima koji upućuju na sakralni objekt (ranokršćanska grobnica, fragmenti kamene plastike). Smješten na strateškom položaju koji kontrolira komunikacije dolinom Usore. Ovdje su zabilježeni i nalazi novca careva iz 4. i 5. vijeka (Konstantin Veliki, Teodosije), što potvrđuje ekonomsku stabilnost zajednica koje su mogle podizati crkve.

- Alibegovci (općina Usora) – istraživanja na trasi autoceste Vc 2023. godine otkrila su višeslojni lokalitet: prahistorijska gradina, ilirsko naselje, rimski objekti (vjerojatno villa rustica) i kasnoantički slojevi s ostacima kamene građevine nepoznate funkcije (skladište, stambeni objekt, mogući oratorij). Nalazi uključuju veliku količinu keramike, metalnih predmeta, te ostatke zidova. Preliminarni izvještaj još nije objavljen. Ovo je najperspektivniji lokalitet za buduća istraživanja.

- Jelah (potencijalna luka Ad Ossera) – pored hipotetske luke, ovdje su pronađeni fragmenti kasnoantičke keramike i arhitektonske plastike. Nema izravnih dokaza za crkvu.

Na području Usore postoji više toponima "Crkvina" (Kalošević, Žabljak, dijelovi Tešnja). Prema metodologiji arheologa poput Đure Baslera, svaki takav lokalitet potencijalno krije ostatke ranokršćanske ili rane srednjovjekovne sakralne građevine. U mnogim slučajevima, "Crkvina" se odnosi na srednjovjekovnu crkvu (13. – 15. vijek), koja je mogla biti podignuta na mjestu ranije, kasnoantičke crkve, ali to se mora dokazati stratigrafski.

Pillinger (u radu o kasnoantičkom Balkanu) navodi da se bazilike iz kasnorimskog razdoblja mogu pronaći diljem regije, označavajući širenje kršćanstva. Na temelju historijskih izvora (Notitia Dignitatum, zapisi sa sinoda) i analize crkvenih provincija, Dostupni izvori ukazuju da je prostor Usore bio uključen u šire religijske i političke procese koji su oblikovali kasnoantički i srednjovjekovni Balkan. Razlike u tipologiji bazilika (istok-zapad orijentacija, oblik apside, tip krstionice) između sjeverne Bosne (pod utjecajem Sirmijuma) i srednje Bosne (pod utjecajem Salone) mogle bi se u budućnosti koristiti za određivanje crkvene pripadnosti. Za sada, nedostatak iskopanih bazilika u Usori onemogućava takvu analizu.

Glavna kontroverza nije u tome da li je kršćanstvo postojalo u Usori u kasnoj antici, to je gotovo sigurno s obzirom na geografski položaj, već u tome kakav je bio njegov institucionalni oblik. Da li je Usora imala vlastitu biskupiju? Gdje je bilo njeno sjedište? Postoji li kontinuitet između kasnoantičkih zajednica i srednjovjekovnih krstjana (Crkve bosanske)? Neki autori (npr. Marko Vego, Dominik Mandić) sugeriraju pozitivan odgovor, dok su drugi (npr. Jaroslav Šidak, Sima Ćirković) skeptični. Trenutno stanje arheoloških istraživanja ne dopušta definitivan

zaključak. Ono što se može reći jest da su preživjeli ostaci romaniziranog stanovništva (Vlasi) u planinama oko Usore sačuvali sjećanje na stare lokalitete (Crkvine) i prenijeli ih franjevcima, koji su u 13. – 14. vijeku na tim mjestima obnavljali crkve. To nije dokaz institucionalnog kontinuiteta biskupije, ali jest dokaz kontinuiteta memorije i prostora.

Usora danas nema nijednu sistematski istraženu i potvrđenu ranokršćansku baziliku. Međutim, posjeduje niz visokopotencijalnih lokaliteta (Žabljak, Makljenovac, Kuzmadanj) koji čekaju arheološka istraživanja. Širi regionalni kontekst, potvrđene bazilike u susjednim područjima srednje Bosne, rimski putevi koji prolaze kroz Usoru, blizina Sirmijuma kao metropole, čini vjerojatnim da su ranokršćanske zajednice postojale i u Usori, vjerojatno od 4. vijeka, a sigurno u 5. i 6. vijeku. Njihov institucionalni oblik (da li su imale vlastitog biskupa) ostaje nepoznat. Daljnja istraživanja, posebno geofizička sondiranja na lokalitetu Žabljak i zaštitna iskopavanja na trasi autoceste Vc – mogla bi značajno promijeniti ovu sliku.

8.2. Natpisi biskupa Konstancija i Andrije iz Bakinaca

Natpisi biskupa Konstancija i Andrije, pronađeni u Bakincima (Laktaši), predstavljaju značajan epigrafski doprinos razumijevanju ranog kršćanstva u Usori i širem području Balkana. Arheolozi vjeruju da su na Gradini u Bakincima pronašli ranovizantijski grad za koji postoji mogućnost da je vremenom prerastao u biskupsko sjedište, najvjerovatnije nakon 535. godine, u Justinijanovoj obnovi utvrđenja u Panoniji i Dalmaciji. Natpisi biskupa Konstancija i Andrije, pronađeni u Bakincima (lokalitet Gradina, kod Laktaša, u sjeverozapadnoj Bosni, izvan užeg područja Usore, ali u njenoj široj regiji), predstavljaju značajan epigrafski doprinos razumijevanju ranog kršćanstva na prostoru sjeverne Bosne. Ovi natpisi ne potječu iz Usore, ali su zbog svoje važnosti i blizine (oko 50 – 60 km zapadno od Tešnja) neizravno relevantni za razumijevanje crkvene organizacije u regiji kojoj je Usora pripadala.

SLIKA – Arheološki ostaci, Bakinci, BiH, izvor Google Maps

Arheolozi smatraju da su na Gradini u Bakincima pronađeni ostaci ranovizantijskog utvrđenog grada (castrum ili refugium), za koji postoji mogućnost da je vremenom prerastao u biskupsko sjedište, najvjerovatnije nakon 535. godine, u Justinijanovoj obnovi utvrđenja u Panoniji i Dalmaciji (Justinijanova Novela XI). Grad je opasan odbrambenim zidovima u dužini od oko 480 metara, debljine oko 1,5 metara, dok su zidovi na pojedinim mjestima očuvani do visine od četiri metra. Grad je postradao 597. godine u naletu avarsko-slovenskog vojskovođe Bajana, što se poklapa s općim kolapsom kasnoantičkih urbanih centara u Panoniji. Ovdje su pronađeni natpisi na latinskom jeziku koji se mogu dovesti u vezu sa čuvenim Salonitanskim saborima održanim 530. i 533. godine u Saloni pod mitropolitom Honorijem. Tu je pronađeno i dno čaše s natpisom "Vivas in nomino dei" (Živjeli u Božije ime) – uobičajena ranokršćanska formula.

Natpis biskupa Konstancija, datiran u kasni 4. ili 5. vijek (paleografski se većina epigrafičara danas opredjeljuje za 5. vijek), izdvaja se zbog upotrebe titule "Dominus Metropolitanus". Ovo je izuzetno rijedak naslov koji upućuje na visok stepen autonomije crkvene vlasti. Titula "Dominus Metropolitanus" obično se dodjeljivala nadbiskupima (metropolitima) koji su imali nadležnost nad provincijom s nekoliko biskupija. Njeno korištenje u Bakincima sugerira da je nositelj bio samostalan u odnosu na crkvene strukture u Rimu i Carigradu, barem u administrativnom smislu. Međutim, valja biti oprezan: ova titula ne označava nužno i teološku nezavisnost. Biskup Konstancije mogao je biti nicejski (pravovjerni) metropolit. Ipak, njegovo izbjegavanje nicejske terminologije u

sačuvanom natpisu (ako je natpis doista teološki formuliran – često su samo titule i imena) može se tumačiti kao indikacija pripadnosti homoianskom krugu, karakterističnom za Panoniju 4. vijeka. Titula također ukazuje na postojanje sofisticirane crkvene hijerarhije i unutarnjih crkvenih institucija u regiji, čime područje sjeverne Bosne (i potencijalno Usora) postaje ključna točka na crkvenoj mapi Balkana tog razdoblja. Sam natpis ne spominje Usoru, ali njegova prisutnost u široj regiji (Bakinci su udaljeni od doline Usore oko 50 km zračne linije) svjedoči da je crkvena organizacija s metropolitanskom strukturom postojala upravo u susjedstvu Usore.

Natpis biskupa Andrije, koji potječe iz 5. ili 6. vijeka (vjerojatno 6. vijek, prije avarskog razaranja), dodatno potvrđuje kontinuitet i stabilnost crkvenog života u ovom području. Andrija se spominje samo kao episcopus (biskup), bez metropolitanske titule, što može značiti da je nakon Konstancija došlo do reorganizacije ili da je Andrija bio podređen biskupu u nekom drugom centru (možda u Sirmijumu ili Saloni). Ipak, natpis svjedoči da je tokom 5. – 6. vijeka Bakinci (i njegova okolica) ostali važno crkveno središte. Ovi nalazi ukazuju na to da je crkvena organizacija u sjevernoj Bosni bila u mogućnosti održati svoju strukturu unatoč pritiscima Gota, Huna i drugih barbarskih grupa – barem do avarskog razaranja 597. godine.

Osim natpisa, arheološki nalazi u Bakincima uključuju ostatke ranokršćanske bazilike (ili više njih) s tipičnim elementima: oltarske apside, krstionica (baptisterij), liturgijski namještaj. Ovi arheološki i epigrafski nalazi zajedno oslikavaju Bakince kao važno područje za razvoj ranog kršćanstva na Balkanu, potencijalno čak i kao sjedište biskupije. Međutim, potrebno je provesti daljnja arheološka istraživanja i analize kako bi se u potpunosti razumio njihov historijski, kulturni i teološki značaj. Posebno je važno utvrditi odnos Bakinaca prema Sirmijumu i prema Saloni: da li je biskup Konstancije bio pod jurisdikcijom Sirmijuma (što je vjerojatnije) ili je možda djelovao u okviru Justinijanove reorganizacije koja je osnivala nove centre (Justinijana Prima). Izravna veza natpisa iz Bakinaca s Usorom ne postoji u smislu da se Usora spominje. Međutim, oni su važni za ovaj rad iz sljedećih razloga:

1. Bakinci su udaljeni od doline Usore (Tešanj, Doboj) svega 50-60 km. Ista crkvena provincija (Sirmijumska metropolija) kojoj su pripadali Bakinci, vjerojatno je obuhvaćala i Usoru.

2. Natpisi dokazuju da je na prostoru sjeverne Bosne u 5. – 6. vijeku postojala razvijena metropolitanska struktura. Ako je Bakinci imao biskupa (ili čak metropolita), onda je vjerojatno da je i Usora, koja je ležala na važnoj komunikaciji, imala barem organiziranu kršćansku zajednicu, ako ne i vlastitu biskupiju (iako za to nema izravnih dokaza).

3. Propast Bakinaca 597. godine (avarsko-slavensko razaranje) poklapa se s općim kolapsom kasnoantičke crkvene organizacije u Panoniji. Nakon toga, sljedećih 600 godina nema pisanih tragova o biskupijama na tom prostoru. Tek u 13. vijeku franjevci i bosanski biskupi ponovno uspostavljaju crkvenu infrastrukturu – ali na djelomično novim osnovama, iako koristeći stare lokalitete (Crkvine).

Natpisi biskupa Konstancija i Andrije iz Bakinaca svjedoče o postojanju razvijene crkvene organizacije s metropolitanskom strukturom na prostoru sjeverne Bosne u 5. – 6. vijeku. Iako nisu izravno povezani s Usorom, oni su ključni indikator da je i Usora, kao dio iste regije (Sirmijumske provincije), vjerojatno bila integrirana u tu mrežu. Titula "Dominus Metropolitanus" koju nosi Konstancije ukazuje na visok stepen autonomije, što se podudara s tezom o regionalnoj posebnosti ove crkve. Međutim, rad ne tvrdi da je Usora imala vlastitog biskupa, za to nema dokaza. Ono što se može zaključiti jest da je u široj regiji (u krugu od 50-60 km) postojala crkvena hijerarhija koja je mogla pružati pastoralnu skrb i Usori. Potpuni kolaps nakon 597. godine objašnjava zašto u srednjem vijeku nema direktnog kontinuiteta biskupija, već samo memorije na sveta mjesta. Daljnja istraživanja na lokalitetu Bakinci (i potencijalno na sličnim lokalitetima u Usori) mogla bi razjasniti prirodu i opseg te rane crkvene organizacije.

8.3. Uništenje bosanske crkve: Egzodus kršćana u planine

Osmansko osvajanje Bosne 1463. godine imalo je dalekosežne i dramatične posljedice za Bosansku crkvu (krstjane), za preostalo katoličko i pravoslavno stanovništvo te za političku strukturu srednjovjekovne bosanske države. Pad bosanskog kraljevstva označio je kraj njene nezavisnosti i početak novog perioda osmanske dominacije, koji je donio radikalne demografske, društvene i religijske promjene. Usora, kao sjeverna granična regija, bila je izložena posebno intenzivnim sukobima još od 1463. do konačnog pada 1521. godine, što je rezultiralo postepenim, ali dubokim transformacijama.

Sultan Mehmed II Osvajač pokrenuo je vojnu kampanju 1463. godine s vojskom od oko 150.000 vojnika (prema savremenim procjenama, iako su izvori često pretjerivali), koristeći iznenadne i brze udare uč begova i akindžija, kako bi slomio otpor bosanskog plemstva i osvojio ključne strateške tačke. Unatoč prethodno dogovorenom primirju (bosanski kralj Stjepan Tomašević nije uspio osigurati dovoljnu pomoć od Ugarske i Rima), osmanske snage su nezaustavljivo napredovale kroz zemlju. Ključne utvrde poput Bobovca (kraljevska prijestolnica), Jajca (iako je Jajce ubrzo ponovno zauzeto od strane Ugarske) i Ključa pale su u roku od nekoliko mjeseci, uz ograničen otpor bosanskih snaga. Pad kralja Stjepana Tomaševića, koji se pokušao skloniti u Ključ, ali je na kraju zarobljen i pogubljen, simbolički je označio kraj bosanskog kraljevstva.

Osmansko osvajanje dovelo je do katastrofalnih posljedica po lokalno stanovništvo. Prema savremenim procjenama oko 30.000 do 100.000 ljudi, uglavnom mladići i djevojke, odvedeno je u ropstvo. Ovi gubici izmijenili su demografske i društvene odnose u Bosni, a posebno u Usori i sjevernoj Bosni, gdje su sukobi trajali duže. Velik dio kršćanskog stanovništva bio je prisiljen na bijeg. Mnogi su potražili utočište u teško dostupnim planinskim predjelima (Borja, Očauš, Vlašić, planine istočne Bosne), nastavljajući obrazac ruralizacije koji je započeo još u kasnoj antici. Drugi su emigrirali u Dalmaciju (pod mletačkom zaštitom), Hrvatsku i dalje prema Italiji, Ugarskoj, pa čak i Španiji, Češkoj, Poljskoj i drugim zemljama. Time je započeo dugotrajni egzodus bosanskih kršćana iz regije, koji će se nastaviti kroz 16. i 17. vijek (osobito nakon Bečkog rata 1683. – 1699.).

Uz ljudske gubitke, osmanska vlast je izvršila i sistematsko uništavanje crkvene infrastrukture, ali ne svih crkava, jer su neke (osobito franjevački samostani) dobili zaštitu ahdnama (sultanove povelje). Ipak, mnoge crkve i samostani su spaljeni, opljačkani ili pretvoreni u džamije. Katoličke crkve i samostani koji nisu bili zaštićeni stradali su u prvim godinama osvajanja. Pravoslavni manastiri (Gostović, Vozuća) pretrpjeli su manja razaranja jer su ih Osmanlije često koristile kao strateške tačke, ali su također bili podvrgnuti povremenim napadima i pljačkama. Bosanska crkva (krstjani), koja nije imala čvrstu institucionalnu zaštitu ni od Rima ni od Carigrada, pretrpjela je najteže gubitke.

Bosanska crkva je već u prethodnim desetljećima (pod pritiskom kraljeva Tomaša i Tomaševića) bila ozbiljno oslabljena prisilnim prelascima na katoličanstvo i progonima. Osmansko osvajanje joj je zadalo konačan udarac. Preostali "krstjani" sklonili su se pod zaštitu hercega Stjepana Kosače (u Hercegovini). Neki su prešli na islam, neki na pravoslavlje, neki na katoličanstvo, a većina su jednostavno asimilirani u nova vjerska i društvena kretanja. Njihova vjerska tradicija, specifična liturgija, hijerarhija, običaji, nestaje u vihoru historijskih promjena u prvoj polovici 16. vijeka. Posljednji pisani tragovi o krstjanima datiraju iz ranog 16. vijeka (dubrovački arhivi spominju trgovinu s "krstjanima" u Bosni do 1520-ih). Nakon toga, oni se više ne spominju kao zasebna vjerska zajednica, kao ni njihove institucije ili posebna Crkva bosanska.

Padom bosanskog kraljevstva i dolaskom Osmanskog Carstva započinje proces islamizacije koji će u narednim vijekovima oblikovati relidijski i društveni pejzaž Bosne. Međutim, islamizacija nije bila niti trenutna niti potpuna. Prvih desetljeća (do 1520-ih) muslimani su bili tek mala zajednica (vojnici, upravitelji). Masovne konverzije dogodile su se

u drugoj polovici 16. i u 17. vijeku, potaknute ekonomskim (porezi), socijalnim (status) i političkim razlozima. U Usori, s obzirom na dugotrajnu graničnu zonu i prisutnost "Kraljevih Vlaha" (martologa), islamizacija je tekla sporije nego u centralnoj Bosni. Preživjele zajednice starih kršćana nastavile su postojati u izoliranim područjima (planine, rubna sela), prilagođavajući se novoj vlasti i pokušavajući sačuvati svoju vjeru i kulturni identitet u promijenjenim uslovima. Uvođenjem osmanskog sistema timarskih posjeda (vojno-feudalni sistem), feudalna struktura Bosne doživjela je potpunu transformaciju, a nova vlast je postepeno učvršćivala svoj autoritet putem islamizacije upravnog aparata, administrativnih reformi (podjela na sandžake, nahije) i vojne prisutnosti. Bosna je postala integralni dio Osmanskog Carstva, izgubivši svaki oblik autonomije koji je ranije imala. Ipak, u Usori je zadržan poseban status "carskog hasa" za područje Tešnja i okoline (posjed samog sultana), što je donekle ublažilo feudalne namete.

Zaključak

9.1. Usorska crkva kao mikrokozmos balkanskih religijskih sukoba

Provedeno istraživanje, unatoč fragmentarnosti izvora i otvorenim pitanjima, pokazalo je da se na prostoru Usore od 1. do 15. vijeka mogu pratiti gotovo svi ključni procesi koji su oblikovali balkansko kršćanstvo: od rane apostolske tradicije (u obliku kasnijih predaja), preko arijanskih (homoianskih) raskola u 4. vijeku, borbe za metropolitsku autonomiju (titula Dominus Metropolitanus), preko srednjovjekovne autokefalnosti Crkve bosanske, do konačnog nasilnog (ili prisilnog) prelaska dijela stanovništva pod Rimsku kuriju u okviru Jajačke banovine, te osmanskog sloma i fragmentacije. Usora, međutim, nije bila pasivna pozornica tih sukoba, ona je u njima sudjelovala kao aktivni akter, ali često na način koji je teško rekonstruirati zbog nedostatka izravnih pisanih svjedočanstava. Na temelju analize izvedeno je nekoliko ključnih zakonitosti koje karakteriziraju crkvenu historiju Usore:

1. Geografski determinizam (ali ne i determinizam u užem smislu). Močvare, rijeke i planinske enklave omogućili su očuvanje autohtonih obreda i hijerarhijskih oblika dugo nakon što su u ravničarskoj Panoniji i jadranskom zaleđu centralizirane vlasti ugušile svaku posebnost. Ovi prirodni uslovi nisu uzrokovali otpor, ali su ga zato jednostavno omogućili pružanjem utočišta i otežanim pristupom imperijalnim trupama i misionarima. Geografska izoliranost mogla je pogodovati dužem opstanku pojedinih lokalnih religijskih praksi, premda za konkretne liturgijske obrasce nedostaju direktni izvori, a potom, u reliktnoj i transformiranoj formi, unutar seoskih i vlaških zajednica sve do 12. vijeka. Međutim, rad ne tvrdi da je postojala neprekinuta linija institucionalnog nasljeđivanja. Riječ je o fragmentiranom preživljavanju elemenata tradicije (memorije lokacija, pojedinih simbola, pogrebnih običaja).

2. Dvostruka marginalizacija i njen paradoksalni učinak. Usorska crkva, bilo u kasnoantičkom, bilo u srednjovjekovnom obliku, nikada nije u potpunosti pripadala ni zapadnoj (rimskoj) ni istočnoj (carigradskoj) sferi. Procesi crkvene centralizacije u Rimu i Carigradu vjerojatno su ograničavali autonomiju perifernih područja, uključujući i prostor sjeverne Bosne. Carigrad ju je, osobito nakon Justinijanove reorganizacije (Novela XI, 535.), tretirao kao periferiju koju treba podrediti novom centru u Justinijani Prima. Ta dvostruka marginalizacija, međutim, nije značila i nestanak. Naprotiv, upravo je ona učvrstila lokalni identitet, stvorivši svijest o "posebnosti" koja se prenosila kroz narativ o apostolskom naslijeđu (Andronik) i kroz otpor prema nametanju tuđih jurisdikcija. Crkva bosanska (krstjani) kasnije će artikulirati tu svijest u obliku autokefalne organizacije.

3. Diskontinuitet i kontinuitet memorije. Arheološki i pisani izvori ne podržavaju tezu o neprekinutom, stabilnom crkvenom životu na području Usore od antike do srednjeg vijeka. Postoje jasni prekidi: gotski i hunski upadi sredinom 5. vijeka, avarsko-slovensko razaranje 597. godine (koje je uništilo Bakince i druge centre), te osmansko pustošenje 1463. – 1521. godine. U svakom od tih prekida, nosioci kontinuiteta nisu bili

gradski biskupi (oni su nestajali ili bježali), već seoske i planinske zajednice, transhumantni Vlasi (potomci romaniziranih Ilira) i, u srednjem vijeku, franjevački misionari koji su svjesno preuzeli stare itinerare i sakralne toponime (Crkvine). Riječ je, dakle, o kontinuitetu prostora (istih svetih mjesta) i memorije. Tek kada su se stekli povoljni politički uslovi (13. – 14. vijek, jačanje bosanske države), ta memorija je ponovno institucionalizirana, u obliku Crkve bosanske i franjevačkih misija.

4. Sinkretizam kao način opstanka. U svim razdobljima krize (5. – 6., 7. – 10., 15. – 16. vijek), kršćanstvo u Usori poprimalo je sinkretičke oblike, miješajući se s predkršćanskim (ilirskim) elementima (astralni simboli, kultovi izvora i planina) te s običajima novopridošlih etničkih grupa (Slaveni). Stećci su najbolji materijalni dokaz tog sinkretizma, krstovi pored sunca i mjeseca, rozete i spirale ilirskog porijekla, prizori lova i kola. Franjevačko katoličanstvo u osmansko doba također je bilo prožeto vlaškim elementima, kako u obredima tako i u dekorativnoj plastici.

Usora je, dakle, pravi mikrokozmos jer na njenom relativno malom prostoru susreću se i prožimaju svi ključni procesi koji su oblikovali kršćanski Balkan: romanizacija i otpor, arijanstvo (homoianstvo) kao identitetski štit, autokefalija kao odbrana od imperijalne centralizacije, vjerska fragmentacija pod osmanskom vlašću, te dugotrajni opstanak kroz ruralizaciju i sinkretizam. Razumijevanje Usore nije samo regionalni interes; ono je ključ za razumijevanje širih balkanskih obrazaca.

10.2. Zahtjev za revizijom crkvene historije: Autohtonost vs. imperijalni narativi

Rezultati ovog rada upućuju na potrebu temeljite revizije nekoliko etabliranih narativa u crkvenoj historiografiji Balkana. Revizija se ne poziva na ideologiju, već na strogu analizu izvora i priznavanje regionalnih specifičnosti koje su dosad često bile marginalizirane.

Prvi narativ koji treba revidirati: monolitna nicejska pobjeda nakon 381. godine. Carigradski edikt Teodosija I. (380. – 381.) jeste formalno okončao arijanstvo unutar imperijalnih granica kao državno podržanu doktrinu. Međutim, arheološki i epigrafski dokazi iz šire regije Panonije (uključujući natpise bez homousios formule, kontinuitet subordinacionističkih simbola na kasnijim spomenicima) sugeriraju da su arijanske ili homoianske prakse opstajale u ruralnim i graničnim područjima još čitavo vijek, a vjerojatno i duže, sve do avarsko-slovenskih provala. To znači da "pobjeda pravovjerja" nije bila ni trenutna ni potpuna. Bila je to dugotrajna, regionalno neujednačena hegemonizacija, koja je na periferijama poput Usore nailazila na otpor (ili, preciznije, na sporazumijevanje). Historiografija koja piše o "pobjedi nicejstva" trebala bi uključiti i priču o onima koji su se sporo (ili nikako) nisu uklopili.

Drugi narativ koji treba revidirati: Crkva bosanska kao puki raskol ili izolirana hereza. Prevladavajuća historiografija (katolička i pravoslavna, ali i dio moderne balkanistike) tumači Crkvu bosansku ili kao raskol unutar katoličanstva (nastao zbog nepoznavanja latinskog jezika ili sukoba s biskupima) ili kao bezobličnu herezu bez dubljih korijena (bogomilski import). Rad je iznio hipotezu, da je Crkva bosanska u Usori (a vjerojatno i u drugim dijelovima sjeverne Bosne) mogla biti strukturni nasljednik Panonske crkve: autokefalna jurisdikcija koja je odbijala i papski primat i carigradsku sinodalnost. Ova hipoteza ne tvrdi identitet (Crkva bosanska nije arijanska), već strukturnu analogiju i moguće preživljavanje memorije o staroj autonomiji. Čak i ako se dokaže da nema izravnog institucionalnog kontinuiteta, sama činjenica da se na istom prostoru (Tešanj, dolina Usore) vijekovima kasnije pojavljuje sličan obrazac otpora centralizaciji zahtijeva objašnjenje. To objašnjenje ne može biti puka "hereza" – ono mora uključiti analizu dugog trajanja lokalnih identitetskih obrazaca. Stoga rad poziva na napuštanje esencijalističkih i konfesionalno obojenih tumačenja Crkve bosanske i na njeno ozbiljno proučavanje kao autohtonog fenomena s mogućim korijenima u kasnoj antici.

Treći narativ koji treba revidirati: potpuni nestanak autohtonog kršćanstva u Bosni nakon osmanskog osvajanja i njegova zamjena

"doseljenim" crkvama. Uobičajeno se tvrdi da su katoličke i pravoslavne zajednice u Bosni pod Osmanlijama u potpunosti nove – da su katolike "sačuvali" tek franjevci doseljeni iz Hrvatske i Ugarske (iako su franjevci djelovali u Bosni i prije osvajanja), a pravoslavlje donijeli Vlasi iz Srbije i Hercegovine. Istraživanje ranokršćanskih i srednjovjekovnih lokaliteta u Usori pokazuje da je na prostoru između Doboja, Tešnja i Jelaha postojao kontinuitet naseljenosti i kršćanskog kulta koji seže u kasnu antiku, ne nužno neprekinut, ali dovoljno snažan da ostavi trag u toponimiji (Crkvine) i memoriji.

Franjevačka misija u Usori nije bila doseljavanje, već reorganizacija već postojećeg supstrata (čak i ako je taj supstrat bio teološki "nepravilan" po rimskim standardima). Zato su franjevci tako brzo uspjeli obnoviti crkvenu infrastrukturu u 13. – 14. vijeku i opstati nakon osmanskog osvajanja – nisu gradili na pustom tlu, nego na mjestima koja su lokalno stanovništvo (Vlasi) već smatrala svetim (Žabljak, Kuzmadanj, Tešanj). Slično tome, pravoslavlje u Usori dijelom je došlo doseljavanjem, ali dijelom je i prethodilo osmanskom osvajanju. Stoga i katolička i pravoslavna tradicija u Usori imaju autohtone korijene, a nisu isključivo "uvezene".

Zahtjev za revizijom stoga nije ideološki, već strogo historiografski: treba napustiti modele "pobjede" i "nestanka" (koji su često proizvod konfesionalnih narativa) i prihvatiti model dugog trajanja (longue durée) s lokalnim prekidima, transformacijama i ponovnim oživljavanjima. Crkvena historija Bosne, a posebno Usore, ne može se pisati isključivo iz perspektive Rima, Carigrada ili bilo kojeg drugog vanjskog centra, ona zahtijeva priznavanje autohtonog glasa koji je, iako često prekinut i marginaliziran, uvijek iznova nalazio način da opstane, prilagodi se i ponovno se artikulira.

10.3. Perspektive daljih istraživanja: Nedovršeni arheološki lokaliteti

Iako je ovo istraživanje obuhvatilo relevantne pisane i arheološke izvore dostupne do danas, ono je također otkrilo koliko je terenska arheologija u Usori nedovršena i neravnomjerna. Većina lokaliteta spomenutih u radu nije sistematski istražena. Mnogi su poznati samo iz površinskih pregleda ili iz arhivskih podataka bez recentne provjere. Stoga su sljedeći prioriteti za buduća istraživanja nužni kako bi se hipoteze iznesene u ovom radu mogle potvrditi, opovrgnuti ili modificirati:

1. Sistematska rekonstrukcija lokaliteta Žabljak (Crkvina) – prvi prioritet. Na Žabljaku su evidentirani ostaci rimskog i kasnoantičkog utvrđenja, toponim "Crkvina" nedvosmisleno ukazuje na sakralni objekt, ali nije provedeno sistematsko geofizičko sondiranje (geomagnet, georadar) niti stratigrafsko iskopavanje. Potrebno je utvrditi: (a) postojanje ranokršćanske bazilike i njen tlocrt, (b) njen odnos prema rimskom kastrumu (da li je crkva unutar ili izvan utvrde), (c) tragove srednjovjekovne obnove (moglo je biti više faza), (d) da li postoje ostaci krstionice (baptisterija) i grobnica. Žabljak bi mogao biti ključ za povezivanje kasnoantičke i srednjovjekovne faze, te za razumijevanje kontinuiteta svetog mjesta. Preporučuje se međunarodni projekt u suradnji sa Zemaljskim muzejom BiH i arheološkim institutima iz regije.

2. Zaštitna iskopavanja na trasi autoceste Vc (Alibegovci – Gračac, Kalošević). Nalazi iz 2023. godine pokazali su da se radi o višeslojnom lokalitetu (ilirska gradina, rimsko naselje vicus ili villa rustica, kasnoantički objekti). Potrebno je što prije objaviti preliminarni izvještaj (do sada nije u javnosti dostupan) i omogućiti daljnju analizu keramičkih i metalnih nalaza u vezi s kršćanskim kultom – prisutnost krstova, hristograma, liturgijskog pribora (krhotine staklenih čaša, dijelovi svijećnjaka). Ovaj lokalitet je najperspektivniji za dobivanje sigurnih stratigrafskih podataka o kasnoantičkom kršćanstvu u Usori.

3. Revizija lokaliteta Kuzmadanj (Teslić). Kuzmadanj se u literaturi (Basler, Bobovec, itd.) spominje kao kasnoantička utvrda s mogućom crkvom i grobnicom, ali bez detaljne dokumentacije – nedostaju tlocrta, fotografije artefakata, precizna datacija. Preporučuje se arheološki pregled (prospekcija) i izrada digitalne karte zidova u

suradnji s nadležnim muzejima. Kuzmadanj je zanimljiv i zbog blizine srednjovjekovnih nekropola s stećcima – veza između kasnoantičke memorije i bosanskih krstjana mogla bi se dokazati upravo ovdje ako se utvrdi kontinuitet ukopavanja (kasnoantičke grobnice – srednjovjekovni stećci na istom prostoru).

4. Analiza stećaka u okolini Tešnja i Doboja (Raduša, Vrela, Mekiš, Trebačko brdo, Komušina). Postojeće nekropole nisu sistematski obrađene s aspekta kršćanske simbolike i mogućeg kontinuiteta s kasnoantičkim motivima. Potrebno je izraditi katalog motiva (krst, rozeta, ljiljan, spirala, sunce, mjesec, mač, štit, lov, kolo) i usporediti ih s dekoracijom ranokršćanskih bazilika (CIM – Corpus Inscriptionum Monumentorum za Bosnu i Hercegovinu) te s ilirskom simbolikom na rimskim spomenicima. Time bi se materijalno provjerila teza o kontinuitetu panonske ornamentalne tradicije kroz stećke.

5. Interdisciplinarni i međunarodni projekti. Daljnja istraživanja ne mogu biti isključivo arheološka. Potrebno je uključiti:

- Paleobotaničke i paleozoološke analize za rekonstrukciju ekonomije kasnoantičkih i srednjovjekovnih zajednica (omjer stočarstva i ratarstva). To bi pomoglo u razumijevanju vlaškog identiteta i njegovog kontinuiteta.

- Antropološke analize kosturnih ostataka iz kasnoantičkih grobalja (dijeta, porijeklo (izotopna analiza), stres, traume) kako bi se utvrdilo da li postoji kontinuitet populacije od kasne antike do srednjeg vijeka ili se radi o potpunoj zamjeni stanovništva. Ovo je ključno za testiranje teze o Vlasima kao nasljednicima romaniziranih Ilira.

- Digitalnu GIS bazu svih poznatih i potencijalnih lokaliteta na području Usore (od ilirskog doba do osmanskog), po uzoru na projekte u Hrvatskoj (LIRES – "Late Iron Age and Roman Settlement"?) i Srbiji (Arheološki atlas Vojvodine). Ova baza treba biti javno dostupna i otvorena za nadogradnju.

- Analizu toponimije s posebnim naglaskom na predslavenske (ilirske, romanske) i slavenske sakralne nazive (Crkvina, Crkveno Brdo, Sveta Voda, itd.).

Ovaj rad ne nastoji dokazati institucionalni kontinuitet između ranokršćanskih zajednica Panonije i kasnijih crkvenih struktura u Bosni, već istražuje mogućnost postojanja kulturnih, religijskih i identitetskih obrazaca koji su mogli preživjeti kroz duže historijske procese.

Ovaj rad nije kraj, već poziv na sistematsko, timsko i dobro financirano istraživanje. Bez razumijevanja Usore ne možemo u potpunosti razumjeti ni srednjovjekovnu Bosnu ni njezino mjesto između Istoka i Zapada. Isto tako, bez priznavanja fragilnosti i fragmentarnosti izvora, ne možemo graditi čvrste zaključke. Stoga rad završava, ne potpunom slikom, već mapom puta za buduće generacije istraživača. Usora zaslužuje da bude više od marginalne napomene u historiografiji; ona zaslužuje da bude predmetom interdisciplinarne pažnje kakvu njen složeni identitet i bogata, iako teško čitljiva, prošlost zahtijevaju.

Literatura

- Đ. Basler: Bazilike na Mogorjelu (1958.)
- S. Ćirković: Istorija srednjovekovne bosanske države (1964.)
- D. Mandić: Bosna i Hercegovina (1967.)
- Đ. Basler: Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini (1972.)
- J. V. A. Fine: The Bosnian Church: A New Interpretation – A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries (1975.)
- Đ. Basler: Kršćanstvo u Bosni i Hercegovini do dolaska Turaka (1983.)
- I. Čremošnik: Rimski kastrum kod Doboja (1984.)
- S. M. Džaja: Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu krune, grba i biskupije (1985.)
- Đ. Basler: Kršćanska arheologija (1990.)
- J. V. A. Fine: The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century (1991.)
- N. Malcolm: Bosnia: A Short History (1994.)
- S. M. Džaja: Bosna i Hercegovina u rimokatoličkoj perspektivi: konfesionalnost politike u svjetlu povijesnih izvora (1999.)
- P. Ćošković: Pogledi o povijesti Bosne i crkvi bosanskoj (2000.)
- S. Andrić: Južna Panonija u doba velike seobe naroda (2002.)
- P. Ćošković: Crkva bosanska u XV. vijeku (2005.)
- R. P. C. Hanson: The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy (2005.)
- R. Bratož: Ilirik i njegovo kršćanstvo u predslavensko doba (2006.)
- J. Mrgić: Sjeverna Bosna u srednjem vijeku (2006.)
- D. Lovrenović: Historiografija o bosanskom srednjovjekovlju i problem interpretacije stećaka (2008.)
- M. Popović: Sirmium: Archaeological Investigations in Late Roman Pannonia (2008.)
- H. Gračanin: Avari, južna Panonija i pad Sirmija (2009.)
- D. Lovrenović: Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka (2009.)
- I. Jukić: Tehničke karakteristike rimskih cesta na području Bosanske Posavine (2009.)
- M. Vego: Studije o srednjovjekovnoj Bosni (2010.)
- R. Bratož: Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji (2014.)
- N. Miletić: Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini – stanje istraženosti i perspektive (2015.)
- S. E. Hakenbeck, J. Evans, H. Chapman i E. Fóthi: Practising Pastoralism in an Agricultural Environment: An Isotopic Analysis of the Impact of the Hunnic Incursions on Pannonian Populations (2017.)
- E. Filipović: Fojnička ahdnama: Između historijskog dokumenta i političkog narativa (2018.)
- M. Muminović: Vojni logori i objekti na tlu Bosne i Hercegovine (2018.)
- A. Kurtović: Srednjovjekovne naušnice na tlu BiH u svjetlu arheoloških i historijskih izvora (2019.)

Primarni izvori

- O. Seeck (prir.): Notitia Dignitatum (1876.)
- Justinijanove novele – Novela XI (535.)
- Atanazije Aleksandrijski: Apologije
- Atanazije Aleksandrijski: Pisma
- Euzebije Cezarejski: Crkvena povijest
- Euzebije Cezarejski: Život Konstantinov
- Hijeronim: Pisma
- Hijeronim: De viris illustribus
- Hipolit Rimski: O apostolima
- Akti Prvog nikejskog sabora (325.)
- Akti Sabora u Sardici (343.)
- Akti sirmijskih sabora (357. – 359.)
- Akti Sabora u Akvileji (381.)
- Akti salonitanskih sabora (530. – 533.)
- Poslanica Rimljanima (Novi zavjet, Rim 16,7)

Nepublikovani izvori

- Institut za arheološka istraživanja BiH: Preliminarni izvještaji arheoloških istraživanja lokaliteta Alibegovci (koridor Vc) (2023, neobjavljeno).
- Institut za arheološka istraživanja BiH: Terenska dokumentacija za lokalitete Žabljak, Makljenovac i Kuzmadanj (neobjavljeno).